

SVANHILDUR ÓSKARSDÓTTIR
OG ÁRNI HEIMIR INGÓLFSSON

DÝRLINGAR OG DAGLEGT BRAUÐ Í LANGADAL

Efni og sambengi í AM 461 12mo¹

Inngangur

ÞAU ERU MÖRG, handritin sem geyma fjölskrúðugt efni og geta við fyrstu sýn virst sundurleit og óreiðukennd. Fæst þeirra eru ítarskráð í handritaskráum og það gerir rannsakendum erfiðara að öðlast yfirsýn um efni þeirra og koma auga á einhvern þráð eða samnefnara sem tengir ólíka þætti saman. Þó er það einmitt samspil hluta og heildar sem gerir þessi handrit að sérlega heillandi viðfangsefni og býður heim spurningum um tildrög þess að efninu var safnað saman á bók, um notkun bókarinnar og um eigendur og umhverfi þeirra.² Í þessari grein verður hugað að lítilli bók frá sextándu öld sem reynist geyma merkan vitnisburð um hversdagslegt trúarlíf á Íslandi undir lok kaþólsks siðar.

Handritið AM 461 12mo er hver í litlu broti sem telur nú 72 blöð. Það hefur einhvern tíma verið efnismeira, því í það vantar blöð á nokkrum stöðum. Mest munar væntanlega um dagatal (kalendarium) sem ætla má að hafi verið heilt í handritinu. Af því eru nú aðeins leifar á blöðum 27 og 28. Blað 27 byrjar á 5. október og lýkur á 7. nóvember. Á milli blaðanna vantar eitt blað og síðan byrjar blað 28 á 14. desember og nær til ársloka. Út

- 1 Rannsókn þessi er hluti af verkefninu *Hið hræranlega helgibald: Hefðir og sambengi Gregors-söngs á Íslandi 1500–1700* sem nýtur styrks úr Rannsóknasjóði. Taka skal fram að engan veginn er hægt að gera öllu efni handritsins skil í þessari grein. Unnið er að ítarlegri efnisskráningu sem verður aðgengileg á handrit.is. Höfundar þakka Gislu Attinger, Söruh Baccianti, Margaret Cormack, Natöshu Fazlic, Guðbjörgu Kristjánsdóttur, Hjalta Snæ Ægissyni, Daniel Saulnier og Kristoffer Vadum fyrir margvíslega aðstoð.
- 2 Guðrún Ingólfssdóttir hefur rannsakað handritasýrpur frá 18. öld og ræðir í bók sinni m.a. um skilgreiningar á slíkum handritum og viðhorf til þeirra, sjá „Í hverri bók er mannsandi.“ *Handritasýrpur – bókmenning, þekking og sjálfsmynd karla og kvenna á 18. öld*, Studia Islandica 62 (Reykjavík: Bókmennta- og listfræðastofnun Háskóla Íslands, 2011), 23–30. Um skilgreiningarvandann sjá einnig Marilena Maniaci, „Miscellaneous Reflections on the Complexity of Medieval Manuscripts,“ *Collecting, Organizing and Transmitting Knowledge. Miscellanies in Late Medieval Europe*, ritstj. Sabrina Corbellini, Giovanna Murano og Giacomo Signore, Bibliologia 49 (Turnhout: Brepols 2018), 11–22.

frá þessu má reikna að dagatal ársins fram að 5. október hafi rúmast á níu blöðum sem hafa þá verið framan við blað 27. Það sem nú fer á undan blaði 27 í handritinu er byrjun á páskatöflu fyrir árin 1539–58, eða 22. sólaröld eins og segir í yfirskriftinni.³ Líklegt er að handritið hafi verið skrifað um það leyti sem hún rann upp, eða litlu áður, sem sé á fjórða áratug sextándu aldar. Bróðurpartur handritsins er skrifaður með einni og sömu hendi, ef frá eru skildar sjö línur á bl. 50v, en í síðasta kverinu, sem telur fjögur blöð (bl. 69–72), koma aðrar hendur við sögu. Ekki er gott að segja til um hvort það kver hefur heyrt handritinu til frá öndverðu. Það sker sig frá meginhluta handritsins í því að þar er að finna texta með nótum, alls níu lög. Í það vantar a.m.k. eitt tvinn (tvö blöð) og útsíður þess eru mjög máðar sem bendir til þess að þær hafi verið óvarðar og kverið því kannski verið stakt. Það á hins vegar ekki eingöngu við um síðasta kverið, því síður 8v, 9r, 16v, 32v, 33r, 38v, 39r og 46v, sem allar eru á kveraskilum, eru einnig máðari en aðrar síður í handritinu. Að öllum líkindum hefur bókin legið laus í kverum um einhvern tíma og eftir að blöðin fóru að týna tölunni hefur röð þeirra raskast. Þannig lítur út fyrir að 4. kver handritsins, eins og það er nú, sé samsett úr leifum af tveimur óheilum kverum og að þau hafi verið sett saman eftir að heilt kver, sem geymdi þorra dagatalsins, týndist. Sé gert ráð fyrir að dagatalið hafi eitt sinn verið í heilu lagi í handritinu má hugsa sér að kveraskiptingin hafi verið eins og sýnt er á mynd á bls. 109.

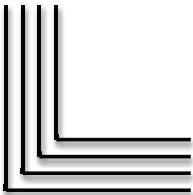
Efni handritsins má skipta gróflega í þrjá flokka: rímfræði, bænir og lagagreinar. Á fyrstu 29 blöðunum, eða þar um bil, er einkum rím og tímatafsfræði ýmiss konar,⁴ þar með talin fyrrnefnd páskatafla og dagatalið ásamt minnisversunum *Cisiojanus* (18v8–20r4) sem halda utan um alla messudaga kirkjuársins.⁵ Nafnið er dregið af upphafi fyrsta versins sem

3 „Þetta er aunnur tuttugsta aulld“ 25vi. Sjá N. Beckman, „Inledning,“ *Alfræði íslenzk II. Rímtpól*, útg. N. Beckman og Kr. Kálund (København: Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur, 1914–16), ci.

4 Langmest af rímfræði handritsins á sér hliðstæður í öðrum handritum og er útgefið í *Alfræði íslenzk II*. Kálund gerir grein fyrir AM 461 12mo á bls. ccxxix–ccxxxi og vísar þar til þess hvar í bindinu er að finna efni úr handritinu.

5 Sjá *Alfræði íslenzk II*, 223–228. Beckman notar ekki AM 461 12mo við útgáfuna en fjögur önnur handrit: AM 249 c fol., GKS 3260 4to, Hauksbók og GKS 1812 4to en þar er *Cisiojanus* á bl. 1r í handritshluta sem er tímasettur til 14. aldar. *Cisiojanus* textinn í 461 kemur best heim við textann í 1812. Á undan *Cisiojanus* í 461 eru minnisvers um sunnudagsbókstafi (Frangit eglo) og þau er einnig að finna í Hauksbók, sjá *Hauksbók*, útg. Finnur Jónsson, (København: Kongelige nordiske oldskrift-selskab, 1892–96), cxxix–cxxx og

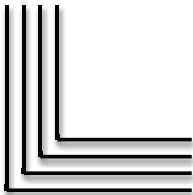
1 2 3 4

I

5 6 7 8

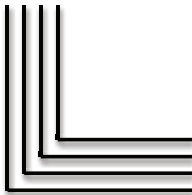
9 10 11 12

II

13 14 15 16

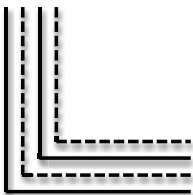
17 18 19 20

III

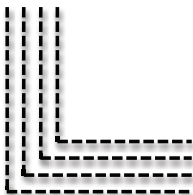
21 22 23 24

25 26

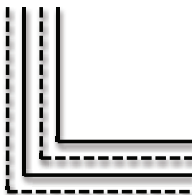
IV

31 32

*V

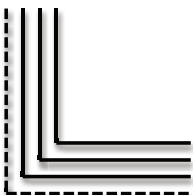
27 28

VI

29 30

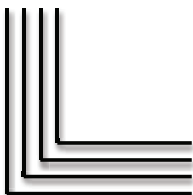
33 34 35

VII

36 37 38

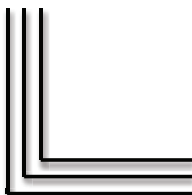
39 40 41 42

VIII

43 44 45 46

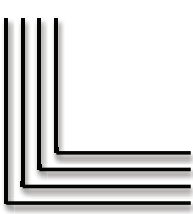
47 48 49

IX

50 51 52

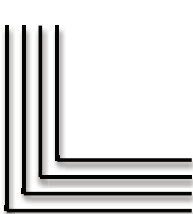
53 54 55 56

X

57 58 59 60

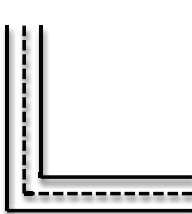
61 62 63 64

XI

65 66 67 68

69 70

XII

71 72

vísar til fyrstu hátíðar almanaksársins, *Circumcisio Domini*, umskurðar-hátíðar Drottins, sem var 1. janúar. Hverjum mánuði eru helgaðar tvær línur og á atkvæðafjöldi þeirra samanlagt að koma heim við fjölda daga í hverjum mánuði. Messudagar dýrlinga eru yfirleitt gefnir til kynna með fyrsta atkvæði í nafni dýrlingsins, t.d. *tho* fyrir Thomas. Vers af þessu tagi voru útbreidd í Mið- og Norður-Evrópu. Þau tóku mið af þeim hátíðum sem lögboðnar voru, eða haldnar í heiðri, á hverjum stað og því eru versin til í ýmsum gerðum.⁶ Það kemur ekki á óvart að versin í 461 koma svo til alveg heim við leifarnar af dagatalinu; af hvoru tveggja má sjá hvaða hátíðir átti að halda í því héraði þar sem handritið varð til eða var í notkun. Í dagatalinu er enn fremur sums staðar bætt inn fyrirmælum um föstur fyrir helgidaga og um það hversu lengi var heimilt að vinna, t.d. má lesa í 9. línu á bl. 28r: „*fasta fyrir við þurt vinna til nons*“ og á þetta við Þorláksmessu 23. desember. Þessar upplýsingar kallast á við efni í síðasta hluta handritsins (bl. 55–68, síðustu 14 blöðin áður en kemur að nótnablöðunum) sem geymir lagagreinar úr Kristinrétti Árna biskups Þorlákssonar og Jónsbók. Jónsbókargreinararnar snúast mest um eignarrétt, svo sem um stuld og reka,⁷ en ákvæðin úr Kristinréttinum lúta einkum að föstum og helgihaldi, meðal annars er fjallað um hvaða verk má vinna á og fyrir helga daga.⁸

Í fyrsta hluta handritsins er, auk eiginlegrar rímfræði, líka að finna ýmiss konar fróðleik sem ekki varðar beinlínis tímatalesútreikninga heldur fjallar um eiginleika tiltekinna daga eða atburði sem þeim tengjast. Af því tagi má nefna klausu um illa daga svokallaða (*dies mali*, 16r9–17r5), en á þeim er ein stund „*er wnytt er til allra lækninga*“ (16r12) og mikilvægt að kunna skil á því svo ekki væri gripið til læknisráða á tíma sem gerði lækninguna fyrir fram gagnslausa.⁹ Stuttu síðar kemur í handritinu texti um þau

229–230. Á eftir *Cisiojanus* er í 461 minnisvers um fingrarím, blaði síðar (21r8–12) er minnisvers sem vísar á mikilvægustu staðina í talbyrðingi og nokkru aftar (bl. 29r11–29v19) eru minnisvísur um hvenær tungl kviknar.

6 Uta M. Merzbach, „Calendars and reckoning of time,“ *Dictionary of the Middle Ages* 3, 21. Sam Owen Jansson og Oloph Odenius, „Cisiojanus,“ *KLNM* 2, 564–565.

7 Efni úr Þjófabálki, köflum 7, 9–10, 14–15, og Landsleigubálki, köflum 58, 68 og 71. Sjá *Járnsíða* og *Kristinréttur Árna Þorlákssonar*, útg. Haraldur Bernharðsson o.fl. Reykjavík: Sögufélag, 2005.

8 Þetta er efni úr köflum 22–24, 26, 29–32.

9 Jens Eike Schnall, „Die dies mali und andere Unglückstage: Kontextualisierung, Kompilationsmuster und Wissensordnung in nordeuropäischen Handschriften des Spätmittelalters,“ *Opuscula* 12 (2005): 343–378.

tákn sem verða á hinum síðustu 15 dögum fyrir dómsdag (17r10–18r6)¹⁰ og nokkru aftar (23v5–24r15) er að finna hina svokölluðu *Jólaskrá* sem spáir fyrir um árferði miðað við það á hvaða vikudag jóladagur fellur.¹¹ Þar á eftir (24v1–8) fer stuttur texti sem lagður er í munn Híerónýmusi kirkjuföður („Suo seigir jeronimus prestur ...“) og skýrir hvernig vikudagarnir tákna hinar sjö gjafir heilags anda. Þessu fylgir ágríp af sköpunarsögunni með upptalningu nokkurra lykilatburða biblíunnar sem sagðir eru hafa orðið á sunnudegi (24v8–25r15).

Miðhluti handritsins, bl. 30r–55r, er að mestu lagður undir bænir, bæði á íslensku og latínu, og nafnaþulur sem brúkast eiga til verndar gegn háska og illum öflum. Líta má svo á að söngvarnir sem fylla aftasta kveríð heyri hér til og í þessari grein verður sjónum einkum beint að þessu efni, söngvum og bænum, en lögd áhersla á að skilja það út frá því samhengi sem það fellur inn í. Handritið AM 461 12mo virðist nefnilega prýðilegur fulltrúi þeirra bóka sem fólk hafði sér til stuðnings í trúarlífi sínu: Rímfræðihlutinn heldur utan um hræranlegar hátíðir, föstur og önnur minnisatriði um sérstaka daga; margar lagagreinanna snúast einnig um helgihald, föstur og aðrar skyldur kristinna manna; og bænahlutinn ásamt söngblöðunum fjórum vísar okkur á það trúarlega innihald sem fyllti út í þennan ramma. Með því að rýna í þessa litlu bók getum við ef til vill komist nær þeim veruleika sem eigandi (eða eigendur) hennar hrærðist í, veruleika sem rúmaði Maríu guðsmóður og aðra helga dýrlinga ekki síður en heilaga þrenningu, heim þar sem jafnvel einber nöfn heilagra töldust bera í sér vernd. Þessari heimssýn átti siðbreytingin eftir að bylta, þótt lengi hafi eimt eftir af þeim trúarsíðum sem almenningi voru svo inngrónir á siðmiðöldum. Til þess að komast til einhvers skilnings á þeim veruleika

10 James W. Marchand, „Early Scandinavian Variants of the Fifteen Signs before Doomsday,“ *Acta Philologica Scandinavica* 31 (1976): 117–132. Fyrir utan 461 er textann að finna í Skarðsbók Jónsbókar (AM 350 fol.), AM 135 4to og AM 194 8vo. Texta 461 ber mjög saman við þann sem er í síðastnefnda handritinu.

11 Sjá *Alfræði íslenzk II*, 175–178. Jólaskrá er varðveitt á latínu í Hauksbók (*Hauksbók*, 468) og virðist þýðingin í 461 vera ættuð frá þeim texta, sjá t.d. lesháttinn ‘meliores moriuntur’ í Hb (9. lína) fyrir ‘mulieres moriuntur’ (*Alfræði íslenzk II*, 177) — þetta er þýtt „hiner betri menn munv deyja“ í 461. Finnur Jónsson, útgefandi Hauksbókar rekur textann til Beda prests (*Hauksbók*, cxxvii), en hann mun vera eldri og gengur oft undir heitinu *Revelatio Esdrae*. Sjá Finn Hødnebo, „Juleskrá,“ *KLNM* 8, 19; *The Old Testament Pseudepigrapha. Vol. I. Apocalyptic Literature and Testaments*, útg. James H. Charlesworth, (New York: Doubleday, 1983), 601–604.

sem Íslendingar bjuggu við á sextánda öld verður að skoða menningu þeirra í samhengi við þá grónu umgjörð sem trúarlífið skapaði hversdagslífi jafnt sem hátíðum. Í riti sínu *The Stripping of the Altars* vakti írski sagnfræðingurinn Eamon Duffy athygli á því hversu mjög sýn okkar á tímann fyrir siðaskipti hefði mótast af viðhorfum siðbreytingarmanna og nýaldar. Hvað trúarlífinu viðvíkur hefur það meðal annars leitt af sér tilhneigingu til þess að flokka og aðgreina siði og venjur, skilja skarpt á milli leikra og lærðra og á milli ‘alvöru’ trúarathafna og annarra athafna sem ekki verðskulda að falla í þann flokk.¹² Þá verður líka freistandi að merkja sem hjátrú eða galdra ýmislegt sem fremur ber að líta á sem þræði í samfellu hversdagslífsins þar sem hið trúarlega svið var ekki til hliðar við veruleikann heldur samofið honum. Í slíku samfélagi liggur beint við að heita á dýrling til árnaðar þegar gerð vill ekki komast í ölið,¹³ syngja bæn yfir sjúkum kálfi, leggja handrit Margrétar sögu í rúm hjá fæðandi konu¹⁴ og bera á sér skinnblað með 72 nöfnum Guðs ef ske kynni að dauðinn kæmi á óvæntri stund áður en tími hefði gefist til skrifta og hinstu smurningar.

Himnabréf og kraftur helgra nafna

Á bl. 33r1–33v3 í handritinu má lesa eftirfarandi:¹⁵

- 12 Eamonn Duffy, *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England c. 1400–c. 1580*, 2. útg. (New Haven og London: Yale University Press, 2005), 1–6. Skylda gagnrýni má sjá hjá Matthíasi Viðari Sæmundssyni, *Galdrar á Íslandi: Íslensk galdrabók* (Reykjavík: Almenna bókafélagið, 1992), 55.
- 13 Jartheinabók Þorláks biskups hin forna. *Biskupa sögur* 2, útg. Ásdís Egilsdóttir, Íslensk fornrit 16 (Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 2002), 113.
- 14 Um notkun handrita Margrétar sögu við fæðingarhjálp sjá Jón Steffensen, „Margrétar saga og ferill hennar á Íslandi,“ *Menning og meinsemdir. Ritgerðasafn um mótunarsögu íslenzkrar þjóðar og baráttu hennar við hungur og sóttir* (Reykjavík: Sögufélag, 1975), 208–215, og „Hugleiðingar um eddukvæði“, sama rit, 199–201; og Ásdís Egilsdóttir, „Handrit handa konum,“ *Góssið hans Árna. Minningar heimsins í íslenskum handritum*, ritstj. Jóhanna Katrín Friðriksdóttir (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2014), 51–61. Ásdís bendir á að viðbótarefni svo sem bænir, kunni að hafa verið skorið úr sumum handritunum.
- 15 Hér er textinn prentaður að nútíðarhætti og greinarhöfundar hafa sett greinarmerki til hægðarauka. Þeim sem vilja komast nær stafsetningu handritsins er bent á útgáfur þeirra Kr. Kálund í *Alfræði íslenzk III. Landabýsingar m.fl.* (København: Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur, 1917–18), 112–13 og Svavars Sigmundssonar, *Íslenskar bænir fram um 1600* (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2018), 120–21. Í þessum útgáfum er að finna lungann úr bænaefninu sem er í AM 461 12mo en þó vantar

Þetta er transskriftarbréf út af því bréf [svo!] er engill Guðs færði úr himnaríki til páfans í Róm, hinum helga Leoni, og honum bauð að skila því til kóngrs Karlamagnús þá hann átti að fara til bardaga í Rúnzival, og sagði að það skyldi geyma þann sama mann, sem þetta bréf ber á sér fyrir öllum hans óvinum, andligum og líkamligum, fyrir eldi og vatni, fyrir reiðum og himneskum eldi og fyrir öllum óhreinum öndum, fyrir þjófum og morðingjum, fyrir drukknun og illum svefni og illum draumi. Og hann skal aldrei misfarast í nokkrum háska, og hann skal aldrei falsliga dæmdur vera af nokkrum dómanda, og hvorki karl né kona skal hafa hug í móti honum saklausum. Og eigi skal hann deyja utan með rétt skriftamál og þar með bergjandi holdi og blóð vors herra Jesu Christi. Eigi skal hann riðusótt fá. Og ef kona liggur á sæng eður á gólfi og hefur hún þetta bréf á sér þá skal hún innan lítils tíma verða við skild sinn burð og það barn skírn fá en móðir fulla heilsu með krafti þessara nafna vors herra Jesu Christi sem hér eru eftir skrifuð.

Þetta er svokallað himnabréf en þau eiga sér langa sögu í evrópskri menningu. Don Skemer rekur uppruna þeirra til apókrýfs texta sem sagður var vera bréf Krists til Abgars V, konungs í Edessa í Tyrklandi. Evsebius af Cesareu tók bréfið upp í kirkjusögu sína og það varð þekkt á Vesturlöndum eftir að kirkjusagan var þýdd á latínu.¹⁶ Þar urðu til afbrigði af bréfinu, meðal annars af því tagi sem varðveitt er í 461 og gerir ráð fyrir því að engill hafi fært Leó III páfa bréfið til þess að hann færði það Karlamagnúsi í aðdraganda Rúnivalsbardaga.

Það er eftirtektarvert að í upphafi textans í 461 er tekið fram að bréfið sé transskriftarbréf, þ.e. eftirrit af hinu upprunalega bréfi. Þetta atriði er eitt einkenni himnabréfanna og tengist notkun þeirra sem verndargripa. Skemer rekur sögn um Egeriu, sem líklega var nunna eða abbadís og ferðaðist frá Galísíu á Spáni til Edessa að vitja grafar Tómasar postula. Biskup staðarins las yfir henni bréf Krists en gaf henni að auki afrit af því henni til

dálítið af því efni sem er á latínu. Áður hafði Ólafur Davíðsson tekið nokkrar bænanna í AM 461 12mo upp í þjóðsagnasafn sitt, sjá *Íslenzkar þjóðsögur* I, útg. Jónas J. Rafnar og Þorsteinn M. Jónsson (Akureyri: Þorsteinn M. Jónsson, 1945), 339–344.

16 Don Skemer, *Binding Words. Textual Amulets in the Middle Ages* (University Park: The Pennsylvania State University Press, 2006), 96.

verndar á heimleiðinni.¹⁷ Verndarkraftur bréfsins eyddist ekki þótt textinn væri lesinn upp eða afritaður og himnabréf urðu eitt vinsælasta efni ritaðra verndargripa (e. *textual amulets*) sem fólk bar á sér.

Himnabréf tíðkuðust hérlandis fram á 20. öld, og þótt efni þeirra sé að einhverju leyti breytilegt er ljóst að þráður liggur frá hinum yngri bréfum aftur á síðmiðaldir og til þeirrar hefðar sem himnabréfið í AM 461 12mo er fulltrúi fyrir.¹⁸ Textinn í 461 tekur til alls kyns ógna og gefur góða mynd af því sem helst hefur valdið fólki áhyggjum. Vernd gegn óvinum var væntanlega kjarni þeirrar verndar sem engillinn bauð Karlamagnúsi en í textanum hér eru þeir flokkaðir nánar í líkamlega og andlega óvini, þá sem gera manni illt og vilja manni illt; þjófar og morðingjar eru sérstaklega nefndir en líka óhreinir andar. Að baki þeim leynist vitaskuld erkióvinurinn, sjálfur djöfullinn sem situr um sálirnar og var lifandi, sínálæg ógn. Í öðru lagi er varað við náttúruöflunum, eldi, vatni, þrumum og eldingum og drukkun sérstaklega tiltekin en þar að auki slæmur svefn og draumfarir. Í þriðja lagi snúast áhyggjurnar um réttaröryggi, að saklaus maður verði ekki borinn sökum og dæmdur. Í fjórða lagi er komið að mikilvægi þess að ná skriftum og hinstu smurningu áður en farið er úr þessu lífi. Í fimmta lagi er vikið að sjúkdómum með því að nefna riðusótt, þ.e. hitasótt, sem ætla má að hafi verið birtingarmynd margra hættulegra pesta. Og að lokum er komið að algengustu dánarorsök ungra kvenna, barnsfæðingu, og mikilvægi þess að hið nýfædda barn nái skírnarsakramenti. Sé þetta dregið saman má segja að hér tvinnist saman líkamleg, andleg og félagsleg velferð: vernd gegn sjúkdómum og slysum í þessu lífi er mikilvæg, sem og vernd gegn glæpum og óréttvísi, en ekki er síður áriðandi að tryggja heill í því næsta og þar voru sakramenti og syndaaflausn lykilatriði. Himnabréfið, beri maður það á sér, á að stuðla að þessu, einkum og sér í lagi fyrir kraft þeirra nafna Jesú Krists

17 Sama rit, 97.

18 Jón Aðalsteinn Jónsson gerir nokkra grein fyrir himnabréfum á Íslandi á síðari öldum í greininni „Himnabréf ömmu minnar Guðrúnar Ólafsdóttur frá Eystri-Lyngum í Meðal-landi, *Ritmennt* 10 (2005): 18–48. Hann rekur þar hefð himnabréfa hérlandis aftur á 18. öld „eða jafnvel síðari hluta 17. aldar“ (31) en hún nær raunar mun lengra aftur, t.d. byggist kvæðið Leiðarvísan eftir Gamla kanoka (12. öld) á einni tegund himnabréfa, sjá Katrína Attwood, „Leiðarvísan and the ‘Sunday letter’ tradition in Scandinavia“, *Til heiðurs og hugbótar. Greinar um trúarkveðskap fyrri alda*, ritstj. Svanhildur Óskarsdóttir og Anna Guðmundsdóttir (Reykholt: Snorrastofa, 2003), 53–78. Sjá einnig Walter W. Skeat, „A Fifteenth Century Charm“, *Modern Language Quarterly* 4 (1901): 6–7.

sem næst fara í handritinu og hafa væntanlega þurft að fylgja textanum, hafi maður viljað afrita hann á skinnblað sér til verndar:

Dominus jhesus christus mesias soter emanu[e]l sabahot . adonaij unitas trini[ta]s : sapientia uia uita : uirtus omnipotens homo usio salvator caritas pro teruus¹⁹ creator : redemptor sine fine unigenitus . fons spes salus sacerdos : ymas otheus origo manus splendor : lux gracia flos mundus ymago : paracletus columba : corona propheta humilitas fortissimus alltissimus : paciencia athanatos kirios jskiros mediator azola : agios tetra gramaton caput alpha et oprímogenitus : et nouissimus panton craton ysos agnus oues uitulos : serpens ariens²⁰ leo uermis : Wnus spíritus unus pater unus filius wnus spíritus sanctus : eley eley lamazabatani . (33v4–18)

Trú á verndargildi sérstakra nafna nær aftur fyrir kristni en nöfn Guðs urðu ríkur þáttur í bænnum og særingum og oft dregin, ásamt krossi eða krossum, á hluti eða verndargripi. Þessari trú á sérstakan kraft nafnsins mátti finna grundvöll í ritningunni, svo sem í bréfi Páls til Filippímanna þar sem segir: „Fyrir því hefur og Guð hátt upp hafið hann og gefið honum nafnið, sem hverju nafni er æðra, til þess að fyrir nafni Jesú skuli hvert kné beygja sig á himni, jörðu og undir jörðu“ (2.9–10). En það er greinilegt að fólki hefur snemma fundist öruggara að nefna fleiri en eitt nafn; ýmsum nöfnum Guðs var raðað saman í lista, gjarnan þannig að fjöldi þeirra næði táknrænni tölu. Nöfn Guðs voru mjög oft 72, en þá tölu tóku kristnir í erf frá Gyðingum. Meðal þeirra nafna Guðs sem voru höfð í mestum hávegum eru umritanir úr hebresku og grísku: Adonai, Emmanuel og Messias úr hebresku, Hagios, On, Sother og Theos úr grísku. Svo mikil helgi var á nafninu JHWH (Jahve), hinu hebreska nafni Guðs Gamla testamentisins, að það var álitíð ómunnberanlegt en í staðinn vísað til þess með gríska orðinu Tetragrammaton, með skírskotun til bókstafanna fjögurra.²¹

19 Svo í hdr. en gæti verið afbökun á *eternus*, sbr. Nadia Carrisi, „I nomi di Cristo e di Maria in un libro d'ore quattrocentesco di Varese,“ *Aevum* 80/2 (2006): 540.

20 Svo í hdr. Latínan er ónákvæm á köflum og hér ætti fremur að standa ‘ouis uitulos : serpens aries’.

21 Skemer, *Binding Words*, 110–115; Peter Foote, „Nafn guðs hit hæsta,“ *Aurvandilstá. Norse Studies. The Viking collection* 2 (Odense: Odense University Press 1984), 124–126.

En á sama hátt og betra var að ákalla Guð með fleiri nöfnum en færri, þá var líka sterkara að kalla fleiri til aðstoðar. Englum, postulum og öðrum dýrlingum var aukið við rununa, eins og raunin er í AM 461 12mo:²²

Casper fert mirram : melkior thus : balthazar aurum : Hec tria nomina regum quis super se protulit soluitur ab is que liboret morbo deum pietate caducor aua apta : Jhesu christe nazrenus rex iudeorum Jhesu christe filij dei uiui miserere mei : Salua me et sana me et custodi me domine deus meus : quia in te confido ipso : quia opera manuum tuarum sum ego : Michael . Gabriel . Raphael . Baraciell . Seratiell . Ciel . Wriell . Thobiell . Raguell . Deus abraham . Deus isaac . Deus isaac . Deus abraham . Deus iacob . Petrus . paulus . Andreas . Jacobus . Philippus . Simon . Barnabas . Tomas . Johannis . Taddeus . Matheus . Bartholomeus . Marcus . Matheus . lucas . Johannis . Wt me defundat ab omni malo et periculo et ab omnibus infirmitatibus a subetanea morte . a malis preteritis presentibus et futuris. Amen (33v18–34r19)

Þannig lýkur himnabréfinu í AM 461 12mo og fyrir neðan hefur skrifarinn bætt við sjöunda orði Krists á krossinum: „In manus tuas domine commendo spiritum“. Þarna eru vitringarnir þrír, postularnir tólf, guðspjallamennirnir fjórir og níu höfuðenglar. Aftar í handritinu (bl. 46r5–20) er greint frá því hvaða kraftur fylgir nöfnum Guðs engla. Þar kemur meðal annars fram að hafi maður Gabriel í hug sér þegar maður heyrir reiðarþrumur þá muni þær ekki til meins verða, „Wriell er þu fer j moti wuinum þinum þa muntu sigra þa ... Barakielem er þu kemr at domi þa munu þar aller þin ord uel virða“.²³

Á eftir himnabréfinu koma í handritinu nokkrar bænir gegn sjúkdómum sem fjallað verður um hér aftar en síðan er aftur komið að nöfnum Guðs:

Þetta eru sialfs guds nofn . kirion iskiros tetra gramaton ihesus soter sabahot messias emanuel saluator adonai unigenitus uia uita manus homo wsion principium primogenitus sapiencia uirtus :

22 Textinn er sums staðar afbakaður, einkum og sér í lagi er erfitt að fá botn í það sem fylgir á eftir orðinu *soluitur* til og með *apta*.

23 Sbr. *Alfraði íslensk* III, 116–117 og *Íslenskar bænir*, 128. Kålund og Svavar lesa báðir 'Xuriel' en í handritinu stendur 'Wriell'.

alpha caput fines flos origo paracletus mediator : agnus oues uitulus
 serpens ariens leo uermis Wnus os werbum splendor : lux gloria lux :
 <p>orta ego panis flos uitis mons janus petra lapis : angelus sponsus
 propheta sacerdos athanatos kirios theos panton craton ysos : eley
 eley robustus : fortis tetra gramaton jot wau het deus dominus in ex
 celsis magister figuramm brachium aquila fundamenta cora hostem²⁴
 oriens : eternus inuisibilis incorruptibilis incommutabilis jnpassibilis
 : <im>mortabilis rex omnipotens pater filius sanctus redemptor
 saluator adiutor : sumus bonus unitas trinitas omnipotens : Huer sem
 þessi naufn ber æ sier fyrir rietta trw sialfur gud seigiz þessa manz
 minnast skulu jhans dauda tima og hans sæl til eilífs fagnadar snuæ
 (37r16–38r2)

Parna kemur aftur fram mikilvægi þess að bera nöfnin á sér til þess að tryggja að allt fari vel á dauðastundinni. Þessi nafnaruna kann að virðast keimlík hinni fyrri og vera tilviljunarkennd romsa en við nánari athugun reynist fyrri hluti hennar koma nokkuð vel heim við litúrgískan texta sem þekktur var í Noregi og á Íslandi. Þetta er sekvensían *Alma chorus Domini* sem samanstendur af tólf línnum undir hexametri og talin upprunnin í Frakklandi.²⁵ Fyrstu þrjár línurnar eru varðveittar, ásamt nótum, á blaði úr norskri messubók frá 12. öld²⁶ en Flateyjarbók geymir einnig vísbendingu um að sekvensían hafi verið þekkt í Niðarósbiskupsdæmi. Þar er sagt frá því, í *Sverris sögu*, að þegar orrusta þeirra Sverris og Magnúsar konungs Erlingssonar við Norðnes stóð sem hæst, „gekk Sverrir konungr fram á þiljur ok lagði af sér vápn sín ok féll á kné ok hélt höndum til himna ok söng sequenciuna Alma chorus domini til enda ok hlífði sér ekki á meðan“.²⁷ Samkvæmt sögunni átti orrustan sér stað sunnudaginn eftir hvítasunnu en sekvensían *Alma chorus Domini* heyrir einmitt til

24 Svo hdr., fyrir þessi tvö orð ætti að standa ‘caro’ og ‘ostium’.

25 *Analecta hymnica* 53, 152. Sjá Lilli Gjerløw, „Alma chorus Domini“, *KLNM* 1, 92–94.

26 NRA fragm. 251, sjá Erik Eggen, *The Sequences of the Archbishopric of Nidarós*, Bibliotheca Arnamagnæana 21–22 (Copenhagen: Munksgaard, 1968) I, 106; II, 104.

27 Sbr. *Flateyjarbók* 2, útg. Guðbrandur Vigfússon og C.R. Unger (Christiania: P.T. Mallings, 1862), 583–584. Stafsetning hér samræmd. Í útgáfunni stendur „Alma chorus dei“ en í handritinu (bl. 150vb31) er síðasta orðið bundið og hægt að lesa úr því hvort sem er *dei* eða *domini*.

þeim tíma kirkjuársins.²⁸ Í sekvensíunni eru nöfn Guðs talin upp í tíu línum sem upphafs- og lokálína mynda ramma um. Upptalningin hefst á nöfnunum „Messias, soter, emanuel, sabaoth, adonai“, og henni lýkur á „Athanatos, kyrios, theos pantocrator, Iesus“. Sá hluti rununnar í 461 sem þessu samsvarar varðveitir ekki bragarháttinn; það eru í henni tilfærslur og örlitlar úrfellingar en þó koma flest nöfnin fyrir í sömu röð og þau eru í sekvensíunni. Þetta getur bent til áhrifa frá litúrgíunni, að hún hafi átt þátt í að festa nöfnin í minni fólks og í tiltekinni röð. Það getur líka átt við um síðari hluta rununnar því þau nöfn koma næstum öll fyrir í annarri sekvensíu, *Christe, Salvator*, og í sömu röð.²⁹

Lilli Gjerløw benti á að nöfn úr þessum sekvensíum er að finna á blýkrossum sem fundust í Stafangursbiskupsdæmi og að *Alma chorus Domini* er auk þess varðveitt í heild sinni á skinnblaði í Arendals Museum sem er frá 15. öld, ef ekki eldra.³⁰ Skinnblaðið hefur verið verndargripur sem fólk hefur borið á sér en mjög lítið er um að slíkir gripir hafi varðveist; eðli þeirra samkvæmt urðu þeir auðveldlega fyrir hnjaski eða týndust og enn fremur var óráðlegt að hafa þá í fórum sér á galdraöld þegar hvers kyns særingar ollu tortryggni. Textinn á skinnblaðinu hefst á upphafi Jóhannesarguðspjalls (Jóh 1.1–14) sem var allt að því staðaltexti á slíkum gripum enda var mikill átrúnaður á mætti þess gegn öllu illu.³¹ Á honum hefst enda eina íslenska kveisublaðið sem hefur varðveist. Það er talið vera frá um 1600 og varðveittist í Biskupsskjalasafni (nú Lbs fragm. 14). Meginefni þess er bæn eða særing gegn kveisum ýmiss konar og þar er Drottinn ákallaður með alls kyns nöfnum, þeim sömu og koma fyrir í 461.³² Íslenska blaðið er löng skinnræma, 58,4 cm, sem ætla má að hafa

28 Gjerløw, „Alma chorus Domini,“ 93; Foote, „Nafn guðs hit hæsta,“ 130.

29 *Analecta hymnica* 8, 37. Sjá Lilli Gjerløw, „Christe, Salvator,“ *KLNM* 2, 562 og Foote, „Nafn Guðs hit hæsta,“ 132–133. Ýmsum nöfnum sem eru í þessari sekvensíu er sleppt úr upptalningunni í 461, en það eru yfirleitt nöfn sem koma fyrir í *Alma chorus Domini* og því þegar upptalin í handritinu.

30 Dipl. Norv. VII, nr. 441. Gjerløw, „Alma chorus Domini“, 93. Arendals Museum er nú KUBEN Aust-Agder Museum og Arkiv og safnmark skinnblaðsins PA-2566/F01/LO131. Nöfn Guðs, engla og postula koma einnig fyrir á rúnagripum, sjá Mindy MacLeod og Bernard Mees, *Runic Amulets and Magic Objects* (Woodbridge: The Boydell Press, 2006), 190–194.

31 Skemer, *Binding Words*, 87–89, Duffy, *The Stripping of the Altars*, 276.

32 Magnús Már Lárusson, „Eitt gamalt kveisublað,“ *Fróðleikspættir og sögubrot* (Reykjavík: Skuggsjá, 1967), 196–206. Áður birt í *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1951–52.

verið lögð við sjúklinga eða henni vafið um limi sem heila átti, en norska blaðið „virðist hafa verið borið sem verndargripur, margbrotið saman“ eins og Magnús Már Lárusson kemst að orði.³³ Bæði eru blöðin fágætir vitnisburðir um skikk sem ætla má að hafi verið útbreiddur hérlandis á síðmiðöldum (og síðar), að nýta guðsorð og ekki síður nöfn Guðs á efnislegan hátt til lækninga og verndar.

Brynjubæn

Þótt gott gæti verið að bera á sér efnislegan grip, hlaðinn töframætti orðanna, má þó ekki gera lítið úr krafti hins talaða orðs. Bæn sem farið er með upphátt getur þjónað sem óefnisleg verja gegn óvininum líkt og herklæði vernda í stríði. Á bl. 48v14–16 í AM 461 12mo má lesa: „Les þessa bæn er eptir skrifud er huersdagliga þui hun er sett uid aullum skeytum fiandans. hun heitir brynna“. Á eftir (49r1–50r5) fer bæn á latínu sem hefst á ákalli til heilagrar þrenningar þar sem hún er beðin að vera brynja sálar þess sem biður, frá hvirfli til ilja og að innan jafnt sem utan („esto lorica anime mee a planta pedes usque ad verticem intus et fores“ 49r2–4). Þá eru talin upp öll skilningarvitin sem brynjan á að vernda og síðan líkamshlutar. Næst er Drottinn beðinn að vernda mælanda á allar hliðar, í lofti, á jörðu, í vatni og á sjó, í hvers kyns stöðu eða ástandi (svo sem gangandi, sitjandi, þegjandi, talandi o.s.frv.), á öllum tímum alls staðar. Í síðari hluta bænarinna er vikið að hættum í náttúrunni, bæði kvikindum (villidýrum, vofum, ránfuglum, ferfætlingum og skriðdýrum) og náttúruhamförum (eldi, hagli, þrumum og eldingum, jarðskjálftum o.s.frv.). Að síðustu er vikið að vondum mönnum og hvers kyns ásóknum synda og djöfla áður en bæninni lýkur með almennu ákalli til Drottins um vernd gegn öllu illu fyrir dauðann, á dauðastundu og eftir dauðann.³⁴ Af þessari upptalningu má sjá að bænin á ýmislegt sammerkt með himnabréfinu en það sem er sérstakt við brynjubænir er áhersla þeirra á líkamann.

Brynjubænir eru keltneskar að uppruna og til eru bænir af þessu tagi bæði á írsku og latínu. Brynjan í 461 er hluti af lengri bæn sem kennd er við heilagan Brendan (6. öld) þótt óvíst sé að hann sé upphafsmaður hennar.

³³ Sama rit, 205.

³⁴ Um fasta efnisþætti brynjubæna sjá Gearóid S. Mac Eoin, „Invocation of the Forces of Nature in the Loricae,” *Studia Hibernica* 2 (1962): 212–213.

Bæn heilags Brendans má skipta í tólf hluta og er brynjan sá tíundi.³⁵ Útbreiðsla og handritageymd Brendansbænar hefur ekki verið rannsökuð til hlítar og við útgáfu hennar í ritröðinni *Corpus Christianorum* studdist útgefandinn, Pierre Salmon, einungis við sex handrit.³⁶ Samanburður texta 461 við útgáfuna leiðir í ljós að íslenska handritið á mesta samleið með handriti frá 11. öld sem komið er frá benediktínaklaustrinu í Bury St Edmunds í Suffolk á Englandi.³⁷ Athyglisvert er, að í enska handritinu er einungis brynjan, ekki aðrir hlutar Brendansbænar, alveg eins og í 461, sem bendir til þess að brynjan hafi að einhverju marki dreifst stök, án samhengis Brendansbænarinnar. Ekki er kunnugt um brynjubænir annars staðar á Norðurlöndum og AM 461 12mo er eina íslenska handritið, svo vitad sé, sem varðveitir brynju á latínu.³⁸ Á hinn bóginn er nokkrar íslenskar brynjubænir að finna í handritum en heillegt yfirlit yfir þær er ekki til og líklegt að fleiri slíkar bænir komi í ljós eftir því sem nákvæmri handritaskráningu vindur fram.³⁹ Skýrastar íslenskar hliðstæður við latínubænina er að finna í tveimur handritum sem bæði eru í Svíþjóð. Þetta eru Holm. Papp. 8vo nr. 23, tímasett til 17. aldar, og handrit í safni Kungliga Vitterhets-, Historie-

35 Hlutar IV–VII eru samstæðir og geyma röð ákalla sem hefjast á *Libera me, Domine*. Þar á meðal eru áköll þar sem Drottinn er beðinn að frelsa þann sem biður, eins og hann frelsaði tiltekna biblíupersónu (t.d. „sicut liberasti Iob de temptationibus satanae“ o.s.frv. – *Testimonia orationis Christianae antiquioris*, útg. Pierre Salmon, Charles Coebergh og Pierre de Puniet, *Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis* 47 (Turnhout: Brepols, 1977), 6). Nokkur slík áköll má finna á bl. 35v í 461: „Og svo leys þú þenna mann af verk og kveisu, sem þú leystist úr kviði Maríu meyjar móður þinnar, og svo sem þú leystir spjót og nagla úr þínum signuðum sárnum, höndum og fótum og síðu, og Susannam af lognum lesti, Danielem af gröf ólmra dýra og þrjá sveina af ofni brennanda, Davíð af synda sauri, Móises af valdi heiðinna þjóða, Paulum af böndum en Petrum af sjó ...“ *Alfræði íslenzk* III, 114, *Íslenskar bænir*, 122. Sjá einnig Jonna Louis-Jensen, „Súsannam af lognum lesti,“ *Con amore. En artikelsamling udgivet på 70-årsdagen den 21. oktober 2006*, ritstj. Michael Chesnutt og Florian Grammel (København: C.A. Reitzel, 2006), 213–215; og Duffy, *Stripping of the Altars*, 266–268. Duffy bendir á að vísanirnar til Davíðs, Daniels, Súsönnu og drengjanna þriggja í eldsofninum eigi rætur að rekja til bænar fyrir sálu manns á dánarbeði, sbr. <http://www.preces-latinae.org/thesaurus/Varia/CommendatioAnimae.html>. Skoðað 9. september 2019.

36 *Testimonia orationis Christianae antiquioris*, útg. Pierre Salmon, Charles Coebergh og Pierre de Puniet, *Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis* 47 (Turnhout: Brepols, 1977), xxxviii. Listi yfir öll handrit sem útgefandi þekkti til, 54 að tölu, er á bls. xxii–xxiv.

37 Bibliotheca Apostolica Vaticana Reg.lat.12 (https://digi.vatlib.it/view/MSS_Reg.lat.12). Skoðað 31. mars 2019. Bænin er á bl. 180v–181r.

38 Jakob Benediktsson, „Lorica,“ *KLNM* 10, 695–696.

39 Sjá þó Gearóid S. Mac Eoin, „Some Icelandic Loricae,“ *Studia Hibernica* 3 (1962): 143–154.

och Antikvitetsakademien í Stokkhólmi sem er að líkindum skrifað í lok 16. aldar og á 17. öld.⁴⁰ Í þeim handritum báðum er stungið inn í bænina svolitilli runu af nöfnum Drottins sem sýnir enn hve miðlægur sá þáttur er í bænunum. Hér má líka geta þess að í einu handriti, AM 960 XV 4to (5v), er brynjubæn á stöku blaði, sem greinilega hefur verið brotið saman og væntanlega borið sem verndargripur.

Ikt og kveisa og Jesú síðusár

Í brynjubæninni má segja að beðið sé um heildarvörn fyrir öllum sjúkdómum, svo kirfilega sem allir hlutar líkamans eru tíundaðir. AM 461 12mo geymir einnig bænir sem fremur er beint að ákveðnum sjúkdómum og fylgja þær á eftir nafnarunum himnabréfsins í handritinu. Í þeim er ikt (væntanlega slitgigt eða liðagigt) gert hátt undir höfði og sjúkdómnum meira að segja fundinn staður í frásögninni af krossfestingu Krists:

Þá er Drottinn vor, Jesus Christus, allrar skepnu skapari, skyldi ganga og þola og biða þann sára dauða og biturligu pínu fyrir vorra synda sakir, þá skalf öll veröldin. Þá skalf og allt það sem nær var. Þá skalf og hans signaði líkami, eigi af hræðslu fyrir sinn dauða, heldur af júdanna viðurmæðu fyrir vorra synda sakir. Þá spurði júdanna réttari og talaði svo til Jesum: „Manneskja, þú ert igtugur.“ „Nei,“ sagði vor herra Jesus Christus, „eigi er ég igtugur og aldrei var ég og svo mega allir vera þeir sem trúa til Guðs og þetta treysta satt vera.“ Þá hneigði vor herra Jesus Christus sitt signaða höfuð og gaf sinn helgan anda út í síns föðurs vald svo segjandi: *Consummatum est + Eloy + eloy + lama zabatani + Deus meus + Deus meus + ut*

40 Það síðarnefnda var gefið út af Nat. Lindqvist, *En isländsk Svartkonstbok från 1500-talet*, (Uppsala: Appelbergs Boktryckeri, 1921). Brynjubænin er á bls. 36–40 í útgáfunni. Bænin úr Holm. Papp. 8vo nr. 23 er prentuð í *Íslenskar bænir*, bls. 145. Þar eru einnig brynjubænir úr eftirtöldum handritum: Holm. Perg. 8vo nr. 4 (bls. 143–144), Lbs 1064 4to (bls. 151–152), JS 379 8vo (bls. 152–155) og UU R:719 (bls. 220–221). Ólafur Davíðsson tók tvær brynjubænir úr AM 960 4to upp í Þjóðsagnasafn sitt, sjá *Íslenskar Þjóðsögur I*, 1945, 346–350. Sú seinni af þeim er samhljóða bæninni í Lbs 1064 4to og er sú gerð skyld latínubæninni og bænunum í handritunum í Stokkhólmi sem nefnd eru hér í meginmáli. Jón Árnason prentaði þrjár brynjubænir í safni sínu. Tvær þeirra eru þær sömu og í JS 379 8vo en sú þriðja er í bundnu máli, sjá *Íslenskar Þjóðsögur og ávintýri I*. (Leipzig: J.C. Hinrichs, 1862), 454–459.

quid dereliquisti me + Sator + arepo ten(e)t + opera + rotas + Christus uincit + Christus regnat + Christus imperat + In nomine patris et filii et spiritus sancti. (34v1–35r2)⁴¹

Á síðmiðöldum þróaðist mikil andakt kringum píslir Krists og hélst í hendur við aukna dulhyggju. Nýjar klausturreglur áttu mikinn þátt í þessu, ekki síst fransiskanar, en umþenking þínu Krists varð með tímanum einnig lykilatriði í trúarlífi leikmanna.⁴² Þessa sér merki í íhugunarrítum, í myndlist og í helgileikjum og að sjálfsögðu einnig í litúrgíunni og í bænabókum. Tvennt varð fólki einkum að efniviði: sár Krists, sem gáfu tilefni til nákvæmra og á stundum allt að því gróteskra útfærslna, og orð hans á krossinum. Í kaflanum hér að ofan eru Fjórða og Sjötta orð Krists tilfærð (í öfugri röð) en ákallið Elí, Elí, lama sabaktaní kemur einnig fyrir í nafnarununum sem áður var fjallað um. Á bl. 30v8–10 í 461 er enn fremur að finna þessa ráðleggingu: „Ef þu geingr uillur j myrkre [ok se] haska u[on] syng þetta. Elon elon lamazabatani deus meus [+ deus] meus + wt quid dereliquisti [me]“.⁴³ Í þessum mismunandi birtingum Fjórða orðsins í handritinu má sjá hvernig tengist saman guðspjall og eilítið frjálsleg útlekking á því (sbr. iktσύkin), sú áhersla á sjö orð Krists á krossinum sem útbreidd var orðin á sextánda öld og trú á sérstaka virkni nafna Guðs, ekki síst þeirra sem framandi eru. Jafnframt fáum við innsýn í praktíska notkun þessara bjargráða: Mælt er með söng.

Svipuð tengsl milli formlegrar litúrgíu, alþýðutrúar og algengra bjargráða má sjá þegar kemur að sárum Krists. Á bl. 36r5–36v15 í 461 má lesa:

Ég manar þig ikt og kveisa og höfuðverk og tröllanál, við sól og mána og við þann [svo!] helgu stjörnu og fyrir þær helgu fimm undir og hans helga dýra blóð, sem út rann af hans hægri síðu fyrir þann [svo!] fyrstu manneskju er hann í heiminn skapti. [...] Ég manar þig ikt fyrir þau sömu bönd sem vor herra Jesus Christus var bundinn með og fyrir þá sömu nagla sem negldir voru í gegnum hans hendur og fætur, og fyrir þá sömu þyrnikórónu sem þrengd var að

41 Sbr. *Alfræði íslenzk* III, 113; *Íslenskar bænir*, 121. Stytttri útgáfa af frásögninni er á bl. 37r12–16 í handritinu, sjá *Alfræði íslenzk* III, 115 og *Íslenskar bænir*, 123.

42 Duffy, *Stripping of the Altars*, 234–235.

43 Sbr. *Alfræði íslenzk* III, 110. Blaðið er nú skemmt en hefur verið heillegra þegar Kálund las úr því.

hans signaða höfði, og fyrir það sama spjótið sem Longinus lagði í gegnum hans hægri síðu, þar er út flaut blóð og vatn fyrir allra syndugra manna skuld. Ég manar þig ikt fyrir þá sömu sorg sem jungfrú María hafði þá er hún saknaði síns sæta sonar þrjá daga. Ég manar þig ikt með míns guðdóms sterkleika sem er himinríki og jarðríki og þú verð(ur) ekki þessum manni að skaða í öllum hans lífs tíma [...]⁴⁴

Fjöldi sára Krists var ekki alltaf talinn sá sami en algengast var að hafa þau fimm eins og hér virðist gert.⁴⁵ Ólæsir voru minntir á undirnar með myndum af krosshanganum umkringdum píslartólum, t.a.m. spjóti, svipu og nöglum.⁴⁶ Í bæninni hér á undan eru þau fjötrar, naglar, þyrnikóróna og spjót. Síðusárið, sem Longinus veitti Kristi á krossinum, hafði sérstaka stöðu, var „meginundin“ og það er undirstrikað í textanum hér með því að minnst er sérstaklega á hið helga blóð sem úr því rann. Um leið er minnt á að Guð fórnar sér fyrir sitt eigið sköpunarverk, manninn. Hin kröftuga mynd af sigurdauða Krists á krossinum styrkti fólk í trú á að með tilstyrk hans gæti það stöðvað blæðingar — en þær gátu verið ógnvekjandi vandi sem dró fólk til dauða á skömmum tíma.⁴⁷ AM 461 12mo gefur innsýn í þetta vandamál því þar er að finna eftirfarandi blóðstemmu:

Tak fingri þínum, er *pollex* heitir, og gjör fimm krossa með þessum orðum sem hér segir: Stemmist þér blóð í nafni föður og sonar og anda heilags. Les *In principio erat verbum* og *Pater noster* + *Panem nostrum cotidianum da in nomine patris*, og stattu blóð *in nomine patris*. *Adiuro te*, blóðbogi, *per Deum vivum, per Deum verum, per Deum sanctum*, þann er þig stemmdi á sjálfum sér í sínu lífláti, hangandi á

44 Sbr. *Alfræði íslenzk* III, 114–115, *Íslenskar bænir*, 122.

45 Það er reyndar ekki ótvírætt hvernig lesa á töluna í handritinu. Kålund las stafinn sem ‘w’ með bandi yfir og prentar ‘vid-under’ (*Alfræði íslenzk* III, 114). Svavar Sigmundsson túlkar stafinn sem ‘xv’ og telur því að þarna sé átt við 15 undir (*Íslenskar bænir*, 122). Stafurinn líkist þó fremur ‘w’, sem skrifarinn ritar á mjög einkennandi hátt með flúri á fremsta lið, og því hugsanlegt að túlka hann sem töluna 5.

46 Í íslensku teiknibókinni er að finna mynd af krossfestingunni með pínigartáknum, sjá Guðbjörg Kristjánsdóttir, *Íslenska teiknibókin* (Reykjavík: Crymogea, 2013), 134–135. Í bókinni er einnig bæn til hinna fimm unda Krists, sjá bls. 150 og 162, sbr. *Íslenskar bænir*, 82–83.

47 Carole Rawcliffe, *Sources for the History of Medicine in Late Medieval England* (Kalamazoo: Medieval Institute Publications, 1995), 90–91.

hinum helga krossi, þá er hann mælti þessi orð: *Consummatum est, inclinato capite emisit spiritum. Pax, vax, vax, hero, boro, iuva tartar gegimata + In nomine patri et spiritus sancti* (32r4–15)⁴⁸

Að sjálfri særingunni er sem sé formáli með upphafi Jóhannesarguðspjalls og Faðirvorinu (eða hluta þess, eftir því hvernig túlka ber „Panem nostrum“). Síðan er blæðingin særð burt við nafn Guðs og vísað til Sjötta orðs Krists á krossinum. En lykilatriði í særingunni er hreyfingin sem kveðið er á um í upphafi: gera skal fimm krossa með þumlinum — og krossarnir vísa trúlega til hinna fimm unda Krists. Í þessari blóðstemmu blandast íslenska og latína rækilega saman og erfitt að geta sér til um hversu mikið þau sem hugsanlega fóru með þessa særingu skildu af latínunni. Sú staðreynd að undir lokin koma orðin *inclinato capite emisit spiritum* í beinu framhaldi af *Consummatum est*, gæti bent til þess að fólk gerði sér ekki grein fyrir að þau eru ekki lögð Kristi í munn. Á hinn bóginn er eðlilegt að gera ráð fyrir því að skrifari AM 461 12mo hafi haft einhverja latínukunnáttu, því ýmsar bænanna í handritinu eru á latínu og skiljanlegar, þótt þar komi fyrir villur.

Í frásögn guðspjallanna af krossfestingunni gegna Jóhannes lærisveinn Krists og María guðsmóðir ákveðnum hlutverkum sem dulúð síðmiðalda gerði hátt undir höfði í samræmi við þá auknu Maríudýrkun sem einkenndi tímabilið. Á bl. 39r til 41r í AM 461 12mo er rósakrans þar sem píslarsagan er römmuð inn af 50 Maríuversum (*Ave Maria*) og fimm Faðirvorum. Rósakransinn er byggður þannig upp að milli Faðirvoranna koma tíu Maríuvers og milli Maríuversanna koma setningar sem lýsa atburðum píslarsögunnar eins og hér, í fjórða hluta rósakransins, þar sem uppistaðan eru sjö orð Krists á krossinum:

Pater noster. Þann sem negldur var á krossinn í gegnum hendur og fætur með sljóvgum nöglum. *Heil <María>.* Þann sem bað fyrir þá sem hann krossfestu og sagði svo: Faðir, fyrirgef þeim því að þeir vita ekki hvað þeir gjöra. *Heil María.* Þann sem talaði til spillvirkjans sig biðjandi: Í dag skaltu vera með mér í paradiso. *Heil <María>.* Þann sem bifalaði sankti Jóhannes sína sor(g)fullustu móður svo segiandi: Kvinna, sjá þinn son. *Heil María.* Þann sem hrópaði:

48 Sbr. *Alfræði íslensk* III, 111.

Heley heley lamazabatani, það er, Minn Guð, því hefur þú yfirgefið mig. *Heil María*. Þann sem sagði: Mig þyrstir og var skenkt edikk galli blandið. *Heil María*. Þann er sagði: Fullkomið er, því hann hafði þá allt fullkomið allt það hann vildi og skyldi þola fyrir vorar sakir. *Heil María*. Þann sem sagð(i): Faðir, í hendur þínar fel ég anda minn. *Heil María*. Þann sem virtist að deyja fyrir oss verðuga manneskja hinum bitrasta dauða. *Heil María*. Hvers helgasta síða var upp lokin með spjóti og út rann blóð og vatn í vora synda fyrir-gefning. (39v9–40r15)⁴⁹

Það vantar framan á rósakransinn, því í handritinu vantar eitt blað á milli blaða 38 og 39. Textinn á bl. 39r hefst inni í annarri tíund Mariuversanna, á undan 18. versu að því er virðist.⁵⁰ Athyglisvert er að hér fer meira fyrir móðurmálinu en latínu, orð Krists á krossinum eru tilfærð á íslensku og Mariuversin eru gefin til kynna með orðunum *Heil María*.

Ef lagðir voru saman þrír rósakransar með 50 Mariuversum var búið að mynda Mariusaltara með 150 versum sem mynduðu hliðstæðu við Davíðssálmana 150 sem eru uppistaðan í hefðbundnum tíðabænum. Hver rósakrans um sig var helgaður sérstökum leyndardómi trúarinnar, gleði, sorg og dýrð sem kölluðust á við þrjár stórhátíðir kirkjuársins, jól, páska og hvítasunnu.⁵¹ Rósakransinn í 461 er sorgarkrans, og þar koma til bæði píslir Krists en líka sorg Maríu. Hennar raunum eru gerð enn frekari skil í öðrum bænakransi aftar í handritinu (bl. 52v–53v) þar sem ákallinu er beint til Krists en með tilvísun til sorga guðsmóðurinnar, sem urðu, ásamt fögnuðum Maríu, mjög útbreitt minni á síðmiðöldum með vax-

49 Sbr. *Íslenskar bænir*, 124. Í þá útgáfu vantar að mestu orðin í efstu línunum á bl. 39r (sjá næstu nmgr.) og Mariubæn, sem fer á eftir rósakransinum í handritinu, er prentuð í beinu framhaldi af honum eins og væri hún hluti hans. Útgefandi hefur líka leiðrétt orðið *speudu* [= spéuðu] í *spendu* en það er líklega á misskilningi byggt.

50 Rósakransinn er einnig varðveittur í AM 426 12mo, sem er frá 17. öld, en þar vantar jafnmikið framan á textann sem bendir til þess að handritið sé skrifað eftir 461. Bl. 39r í 461 er máð svo efstu línurnar eru torlæsilegar en þar hjálpar 426 til við að endurgera textann. Fyrstu sjö línur á bl. 39r virðast vera: ¹ [þann sem sig umbreytti] upp æ fiallinu ² [Tab] or [fyrir] sinum l[æri]sueinum [petrum] ³ [jac]obum ok [iohannem] Heil mar[ia þann] ⁴ [uppuakt]i lazarum af dauda [sem] fio[ra] ⁵ [d]aga hafði l[e]ig[it] j graufunni Heil ⁶ [þann] sem [æ] palma dag war inn j iherusal ⁷ [em með] myklum heidri . pater noster Heil

51 Ole Widding og Hans Bekker-Nielsen, „Rosenkrans,“ *KLNM* 14, 416; Guðbjörg Kristjánsdóttir, „Sjö A fyrir Ave-vers á altarisklæði frá Reykjum í Tungusveit,“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 89 (1992): 87–89.

andi Mariudýrkun.⁵² Sorgirnar voru oft taldar sjö: Spádómur Símeons, flóttinn til Egyptalands, Jesús týnist í musterinu, María mætir Kristi á Via dolorosa, krossfestingin, síðusár Krists og niðurtaka af krossinum, greftrun Krists. Í kransinum í 461 eru bænirnar fimm og vísa til jafnmargra sorga (spádómur Símeons, Jesús týnist í musterinu, Kristur fangaður í Getsemane, krossfestingin, niðurtakan af krossinum). Þær eru aðskildar með Faðirvori á sama hátt og tíundirnar í rósakransinum.

Bænir innan og utan kirkju

Krosstáknið sjálft er vitaskuld kjarni píslarsögunnar og hefur verið álitnið búa yfir sérstökum krafti og vernd gegn öllu illu. Í bænunum í AM 461 12mo kemur það sums staðar fyrir (sjá t.d. hér að ofan, bls. 121–122), væntanlega til að minna fólk á að gera krossmark á tilteknum stað í bæninni. (Himnabréf og kveisublöð eru líka iðulega með krossmarki og öðrum verndartáknum, t.d. feringnum sator arepo tenet opera rotas⁵³ — þau orð er líka að finna í 461 bl. 15v2–3.) Í þessu vísar handritið út fyrir sig, til ytri veruleika og gjörða þeirra sem nýttu sér það, og í því er, auk krossanna, sums staðar að finna leiðbeiningar um hvernig skuli auka mátt bæna. Þannig segir á bl. 30v1–5:

Ef þú vilt biðja nokkurs, rist þessi orð og lát liggja undir sjö messum: *Jhe[sus,]Johannes, mediator, mediatrix, medicus, tet[ri, f] aratum* — og haf þessi orð í hendi þér þáttu biður nokkurs og muntu fá það er þú biður.⁵⁴

Og á 38v10–12:

Og ef nokkur lætur segja messu af vorri frú, *Vultum tuum*, yfir þessi bæn og ber hana á sér, hann skal hafa vináttu af höfðingjum.⁵⁵

52 Sorgir og fögnuðir Maríu eru algengt efni í íslenskum Mariukvæðum síðmiðalda, sjá *Mariukver. Sögur og kvæði af heilagri Guðsmóður frá fyrri tíð*, útg. Ásdís Egilsdóttir, Gunnar Harðarson og Svanhildur Óskarsdóttir (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1996), xxxvi–xxxviii. Einn af Mariusöngvunum aftast í 461 er helgaður fögnuðum Maríu, sjá hér aftar bls. 135.

53 Ásdís Egilsdóttir, „Handrit handa konum,“ 54–55.

54 Sbr. *Alfræði íslenzk* III, 109–110.

55 Sbr. *Alfræði íslenzk* III, 116, *Íslenskar bænir*, 123. *Vultum tuum* vísar til Introitusvers sem var sungið við upphaf messu á ýmsum Mariuhátíðum, ekki sist á boðunardegi Maríu.

Parna virðist fólki ráðlagt að skrifa eða rista orð og bænir á einhvern efnislegan hlut og bera í kirkju til þess að helga verndargripinn og auka mátt hans. Slíkar ráðleggingar vekja til umhugsunar um tengsl hversdagslegs bænarlífs utan kirkju við guðsþjónustur og aðrar formlegar trúarathafnir. Raunar býður handritið í heild sinni upp á slíkar vangaveltur og leiða má líkur að því að það sýni okkur einmitt þessa tengingu, sýni hvernig tilteknir þættir úr formlegu helgihaldi skila sér inn í og móta bænarlíf og bjargráð einstaklinga.

Hin formlegri hlið kemur skýrt fram á bl. 47–48 í handritinu þar sem skipulega er minnt á hvaða bænir biðja skal við tilteknar aðstæður. Morgunbænir eru til að mynda þessar: *In nomine Patris* (signing), *Credo* (trúarjátning), *Kyrie* (miskunnarbæn), *Pater noster* (Faðir vor), og síðan bænir úr niðurlagi *Te Deum* og úr saltaranum. Kvöldbænirnar eru: *Miserere mei, Deus* (Sálm 50), *Gloria, Kyrie, Pater noster, Ave* (Ave Maria, líklega), *Deus propicius esto* (Sálm 102), *Domine Deus virtutum* (Sálm 79), *Domine, exaudi orationem meam* (Sálm 101). Allt eru þetta algengir textar úr litúrgíunni, ýmist messum eða tíðagjörð, sem fólk hefur kunnað á latínu og farið með heima hjá sér. Í handritinu er líka leiðbeint um hvaða bæn á að lesa „æ langa friadag adur þu krypur til kross: Ecce lig(n)um crucis in quo salus mundi pependit uenite adoremus“ (47v15–48r1) sem er einmitt andstef fyrir föstudaginn langa. Þegar gengið er í kirkjugarð þar sem gröftur er skal lesa *Requiem aeternam*, sem hefur verið flestum mjög kunnugt sem Introitus í sálumessum, og þá gengið er í kirkju *Praesta Domine ut quisquis* sem var andstef við kvöldtíðir á kirkjudegi (vígsludegi kirkju).

Annars staðar í bókinni koma fyrir leiðbeiningar þar sem litúrgískir textar eru viðhafðir í minna hefðbundnum aðstæðum:

Ef þú vilt að kálfar lifi, þá syng versið *Tunc acceptabis* yfir kálfunum þrim sinnum [...] (32v9–11)⁵⁶

Við blóðrás úr nösum syng þetta í hægra eyra á þeim er blæðir: *Sumax pax* og þrjár *pater noster* og þessi orð: *Sicut vere credimus et Sancta Maria verum deum genuit, sic tua vera sanguine tuam ratione in nomine patri.* (30r14–17)⁵⁷

56 Sbr. *Alfræði íslenzk* III, 112. Textinn er skrifaður með villuletri.

57 Sbr. *Alfræði íslenzk* III, 109.

Tunc acceptabis er andstef úr morguntiðum á 4. sunnudegi í lönguföstu. Hér er augljóslega gert ráð fyrir því að fólk kunni algeng andstef úr messu- og tíðagjörð og sé vant að syngja. Söngur hefur verið hluti af trúaruppeldi og trúarþátttöku fólks á síðmiðöldum. Á það minnir einnig klausa úr statútu Péturs Nikulássonar Hólabiskups sem tilfærð er í þeim hluta 461 sem geymir lagaákvæði: „*Item huer maður er skyldur at syngia frædi sin æ xij. manadum fyrir presti eða profasti ef hann bidur. sekur .vj. aurum ef hann syniar*“ (66v11–14). Enn frekari vísbendingu um söngmennt þeirra sem höfðu handritið í höndum er svo að finna í aftasta kveri þess sem nú verður vikið að.

Slitur af söngvakveri

Í síðasta hluta AM 461 12mo eru nótur við kaþólska helgisöngva (69r–72v). Þessum nótum hefur hingað til verið lítill gaumur gefinn og þær hafa ekki verið gefnar út á prenti.⁵⁸ Þetta eru fjögur blöð (tvö tvinn) og þau eru rituð með annarri hendi en fyrra efni handritsins. Blöð 69v–72r eru uppskafningar, þ.e. skrifuð á uppskafin blöð úr eldri söngbók, og ef vel er rýnt má á stöku stað greina eldri nótur í bland við hinar nýrri. Ekki er unnt að greina nóg af eldri nótunum til að fullyrða neitt um efnið. Kannski hafa eldri löginn þótt úrelt og nýttinn eigandi því skafið þau upp og sett í þeirra stað helgisöngva sem nutu hylli á meginlandinu um aldamótin 1500.

Þessi söngbók hefur í eina tíð verið meiri umfangs en hún er nú. Að minnsta kosti eitt tvinn (á milli 69v/70r og 71v/72r) hefur farið forgörðum, sem sjá má af því að nú vantar aftan við tvö lög og framan við eitt. Blöðin eru tölusett en það hefur verið gert eftir að handritið var sett saman í þeirri gerð sem það er nú, því að engin skörð eru þar sem efni vantar.

Hér má sjá efni þeirra blaða sem varðveist hafa:

69r: *Sancta Maria, succurre miseris* (andstef á Mariuhátíðum)

69v: *Nigra sum . . . sicut tabernacula* (andstef á hátíðum Maríu og kvendýrtinga)

58 Sr. Bjarni Þorsteinsson prentar upphaf lagsins *Ave sanctissima virgo* í þjóðlagasafni sínu; sjá *Íslensk þjóðlög* (Kaupmannahöfn, 1906–1909), 179–180. Gunnar F. Guðmundsson getur um handritið í grein sinni „Latinusöngur leikra á miðöldum,“ í *Til heiðurs og hugbótar. Greinar um trúarkveðskap fyrir alda*, 101.

69v: *O florens rosa, mater Domini* (andstef á Maríuhátíðum; vantar aftan við)

70r: *Gaude, Dei genitrix* (andstef, oftast á himnaför Maríu; vantar framan við)

70r–71r: *Ave sanctissima virgo* (Maríubæn, ókunnur sléttisöngur)

71r–v: *Ave beatissima civitas* (andstef á Maríuhátíðum, vantar aftan við)

72r: *Sanctifica nos Domine* (andstef á krossmessu á vori, niðurlag vantar)

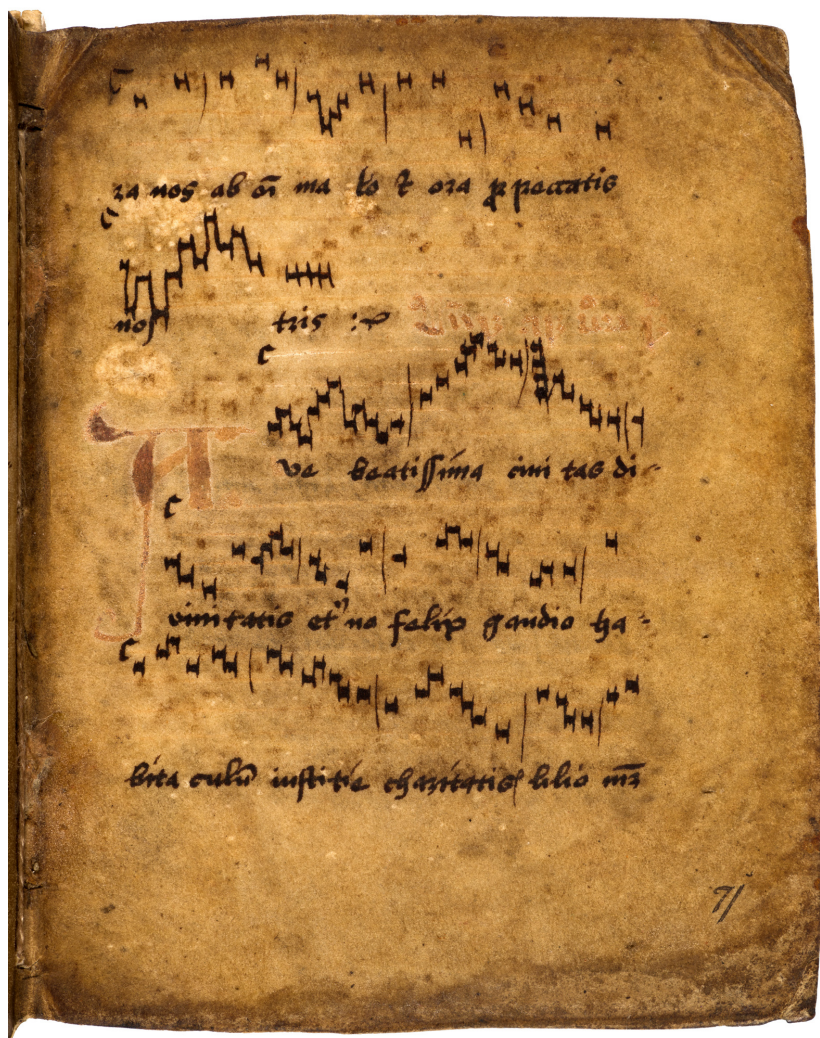
72v: *Ave Maria electa* (andstef við fyrirbænir, torlæsilegt, nótur máðar)

72v: *Michael prepositus paradisi* (andstef við fyrirbænir og á Mikjálsmessu, torlæsilegt, nótur máðar)

Svo virðist sem slitur af litlu kaþólsku söngvakveri sem innihélt mestmegnis söngva fyrir Maríuhátíðir hafi verið bundið aftan við annað efni.⁵⁹ Á ystu blöðum kversins (69r og 72v) er skriftin afar máð og virðist sem á þeim standi efni úr handritinu í hinni eldri gerð en að á 69v–72r hafi eldra efni verið skafið burt og nýtt skrifað í staðinn. Svo virðist sem ekki hafi að fullu verið lokið við endurgerð kversins. Á 72r er stærstur hluti sléttisöngsins *Sanctifica nos Domine* og hefði hann átt að halda áfram á verso-hlið blaðsins. Þar hefur skrifarinn ekki haldið áfram heldur sést hér glitta í uppskafninginn, þ.e. söngtexta sem að líkindum hefur tilheyrt hinni eldri gerð. Sjálf skriftin virðist hin sama á öllum blöðunum. Ef ystu blöðin eru vitni um eldri hluta bókarinnar má geta sér þess til að sami skrifari hafi síðar ákveðið að uppfæra innihaldið.

Á hverju nótnablaði eru fimm línur nótna og texta. Upphafsstafir söngvanna eru yfirleitt skreyttir á hæverskan hátt en nokkur munur er á útfærslunni eftir tvínum. Hið ytra (69/72) er skreytt með svörtu bleki og fíngerðum dráttum: *S* á 69r, *O* á 69v og *A* á 72v; gleymst hefur að teikna

59 Fyrrum eigandi handritsins, Þorsteinn Eyjólfsson, virðist hafa verið áhugamaður um Maríukveðskap. Í safni Árna Magnússonar er handrit með hendi Þorsteins þar sem skrifuð eru upp tvö gömul Maríukvæði (AM 719 c 4to, sjá Kálund, *Katalog* 2:143–144). Þorsteinn átti fleiri gömul handrit, til dæmis Jónsbók frá 14. öld (AM 154 4to), og skrifaði sjálfur upp brot úr Íslendingabók Ara fróða (AM 113 f fol.).

AM 461 12mo, bl. 71r. Andstefið Ave beatissima civitas hefst um miðja síðu.

upphafsstaf fyrir *Nigra sum* á 69v. Ekki verður fullyrt að upphafsstafirnir á 69r og 69v séu eftir sama skrifara, en S á 72r er af allt öðrum toga, teiknað með breiðari dráttum. Innra tvinnið er lýst með rauðu bleki sem mjög hefur dofnað. Hér eru stórir rauðir upphafsstafir, þó án annars skrauts (A á 70r og 71r), og einnig eru við báða söngvana ritaðar fyrirsagnir með rauðu bleki sem harla örðugt er að lesa úr.⁶⁰ Greina má þrjár ólíkar nótnagerðir en ekki er víst að skrifarar hafi verið svo margir; vera má að sami skrifari hafi haft ólíkar gerðir þeirra á valdi sínu.⁶¹

Alls stóðu níu lög á nótnablöðunum í AM 461 12mo en nótur við tvö þeirra eru ólæsilegar eins og áður er getið. Öll lögin eru við latneska bæna-texta og öll eru þau Maríusöngvar utan tvö. *Sanctifica nos Domine* heyrir til krossmessu á vori (*Inventio crucis*, 3. maí); *Michael prepositus paradisi* tilheyrir Mikjálsmessu (29. september) en er einnig varðveittur í broti úr fyrirbænum (*suffragia communia*) sem taldar eru ættaðar úr Skálholti (AM 241 b I ε fol.). *Sancta Maria, succurre miseris* var oftast sungið á himnaför Maríu (*Assumptio Mariae*, 15. ágúst) en gat einnig átt við aðrar Maríuhátíðir, til dæmis fæðingardag hennar eða boðunardag. *O florens rosa* er andstef fyrir Maríuhátíðir og sama gildir um *Gaude, Dei genitrix* og *Ave beatissima civitas*. *Nigra sum* . . . *sicut tabernacula*, við texta úr Ljóðaljóðum Biblíunnar, er ólíkt sjaldgæfari en annar söngur með sama upphaf og óvíst er hvort hann tilheyrði tilteknum degi. Textarnir eru kunnir úr öðrum evrópskum heimildum, að undanskildu andstefi sem hefst *Ave Maria*; það hefur aðeins fundist í fyrrnefndu handriti með bænasöng úr Skálholti. Ekki er vitað um nótur við bænina *Ave sanctissima virgo* í öðrum heimildum. Lögin við *Sancta Maria, succurre miseris*, *Gaude, Dei genitrix* og *Ave beatissima civitas* eru hér önnur en þau sem varðveitt eru í erlendum bókum

60 Upphafsstafirnir á 69/72 virðast líkir þeim sem ritaðir eru fyrr í handritinu, til dæmis á 1r; rauðu upphafsstafirnir á 70r og 71r eiga sér einnig hliðstæðu fyrr, í bænahlutanum sem hefst á 47r. Því er ekki ósennilegt að nótnakverið eigi uppruna sinn á sama stað og megnið af handritinu. Hugsanlega eru rauðu upphafsstafirnir á 70r og 71r (A í báðum tilvikum) endurnýttir úr fyrra lífi handritsins. Fyrirsagnir með rauðu bleki eru í þriðju línu á 70r og annarri línu á 71r en blekið hefur dofnað mjög og ógjörningur er að lesa úr því sem þar stendur.

61 Á 69r eru hreinir feringar án þess að strík komi úr þeim að ofan- eða neðanverðu, og engin lóðrétt strík afmarka þær nótur sem tilheyra hverju orði fyrir sig. Sama virðist hafa verið raunin á 72v. Á 69v, 70v, 71r–v, 72r og neðri hluta 70r eru halar bæði ofan og neðan úr nótum auk þess sem lóðrétt strík afmarka nótur fyrir hvert orð. Í fyrstu tveimur nótnastrengjum á 70r eru langir halar neðan úr nótonum en aðeins hægra megin, og engin lóðrétt strík milli orða.

við sömu texta. Ekki er með öllu hægt að útiloka að sumir söngvanna hafi orðið til á Íslandi, eða að kunnar sléttisöngshendingar hafi verið felldar að textum sem ekki voru almennt sungnir.

Söngbókin sem þetta slitur tilheyrði eitt sinn átti eflaust uppruna sinn í trúarumhverfi en ekki er um litúrgískt handrit að ræða. Hún hefur fremur svarið sig í ætt við óformlegar söngbækur með trúarlegu efni, bækur sem á meginlandinu nefndust *Kantional* – dregið af latneska orðinu *cantio*, söngur. Smátt brotið bendir til þess að kverið hafi verið notað við einkatilbeiðslu fremur en formlegar helgiathafnir. Hér standa lög sem eigandinn vildi geta sungið sér til sáluhjálp; þau voru vafalaust þáttur í hinu hversdagslega trúarlífi kirkju eða klausturs.

Sungið til Maríu

Hér verður getið nánar um söngvana í AM 461 12mo, uppruna þeirra og aðrar heimildir sem þeim tengjast.

Sancta Maria, succurre miseris (69r) er bæn eignuð biskupnum Fulbert í Chartres (um 951–um 1029). Hér er beðið til handa lýðnum, klerkum og kvenfólki, og lagið mátti syngja á hinum ýmsu Maríuhátíðum samkvæmt *Breviarium romanum*.⁶² Þetta var vinsæll bænateksti og fjölmargar tónsetningar hans eru til frá 16. öld, meðal annars eftir Nicolas Gombert, Cristóbal de Morales og Jacob Clemens. Textinn í íslenska handritinu er nokkuð máður en hljóðar svo:

Sancta Maria succurre miseris
juua pusillanimes refoue flebiles.
Ora pro populo
intervení pro clero
intercede pro deuoto femineo sexu.
Alleluia.

Lagið í AM 461 12mo hefur ekki fundist í öðrum heimildum. Í netskránni *Cantus: A Database for Latin Ecclesiastical Chant* (cantus.uwaterloo.ca) eru nokkur lög við þennan texta en þetta lag er ekki þeirra á meðal. Um

⁶² *Breviarium romanum ex decreto sacrosancti concilii Tridentini restitutum, pars autumnalis* (New York: Benziger Brothers, 1900), 332, 344, 447 og víðar. Ekki er getið um þennan söng í *Ordo Nidrosiensis Ecclesiae*.

San - cta Ma - ri - a, suc - cur - re mi - se - ris,

ju - va pu - sil - la - ni - mes, re - fo - ve fle - bi - les.

O - ra pro - po - pu - lo, in - ter - ve - ni pro - cle - ro,

in - ter - ce - de pro de - vo - to fe - mi - ne o - se - xu.

Al - le - lu - ia.

Nótnademi 1. Sancta Maria, succurre miseris (AM 461 12mo).

tónræna eiginleika þessa lags og annarra í handritinu er nánar getið síðar í þessari grein.

Nigra sum . . . sicut tabernacula (69v) er sléttsöngur sem varðveittur er í allnokkrum erlendum heimildum auk íslenska kversins. Textinn er úr Ljóðaljóðunum (1.4–5) og hljóðar svo:

⟨N⟩igra sum *sed* formosa filie iherusalem
 sicut tabernacula cedar sicut pellis salomonis
 nolite me *considerare* quod fusca sim
 quia decoloravit me sol.

Sama lag og texti er meðal annars í tíðasöngsbók frá 13. og 14. öld sem ætluð er frá Suður-Þýskalandi (Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Musikabteilung, Aug. LX, 236v). Söngurinn var kunnur víðar í Evrópu,

til dæmis í Mariukirkjunni í Utrecht þar sem hann var sunginn á miðvikudögum utan dymbilviku og páska.⁶³

O florens rosa (69v) er Mariúandstef eignað þýska munkinum, tónskáldinu og fræðimanninum Hermannus Contractus sem starfaði við klaustrið í Reichenau (1013–1054).⁶⁴ Þetta Mariúandstef er meðal þeirra sem sett er á tiltekinn vikudag í *Breviarium Nidrosiense*.⁶⁵ Textinn er á þessa leið:

O florens rosa mater domini spe[ciosa,
o virgo mitis, o fecundissima vitis,
clarior aurora, pro nobis omnibus ora].

Lagið er einnig þekkt við þennan texta úr heimildum af meginlandi Evrópu.⁶⁶

Lag og texti við *O florens rosa* lifðu lengi á Íslandi en í nokkuð breyttri mynd. Í handritinu AM 102 8vo, sem talið er ritað a.m.k. að hluta af Guðbrandi syni séra Jóns Arasonar í Vatnsfirði um 1680, stendur tvísöngslagið *O Jesu dulcissime* sem fram til þessa hefur verið talið af ókunnum uppruna en er sprottið af *O florens rosa*.⁶⁷ Söngtextinn í yngra handritinu

63 Ike de Loos, „Liturgy and Chant in the Northern Low Countries,“ *Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis* 53 (2003): 35. Um aðrar heimildir um sléttisöng við þennan texta er getið í Jürg Stenzl, *Der Klang des Hohen Liedes. Vertonungen des Canticum Canticorum vom 9. bis zum Ende des 15. Jahrhunderts* (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2008), 2:117. Á vefsíðunni *Cantus: A Database for Latin Ecclesiastical Chant* (cantus.uwaterloo.ca) hefur lagið í AM 461 12mo auðkennisnúmerið 203248. Sléttisöngurinn *Nigra sum* hefur yfirleitt nokkuð annan texta en þessi, þ.e.a.s. á eftir „filiae Jerusalem“ kemur „ideo dilexit me Rex“ (sbr. Ljóðaljóðin 1.4). Var sá texti hafður við ýmsar Mariuhátíðir en einnig Lúsiuhátíð og á hátíðisdögum helgra meyja (*commune virginum*).

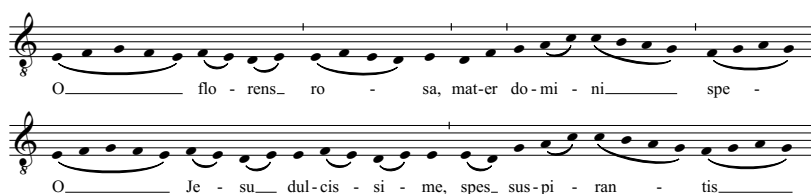
64 Textinn er í *Analecta hymnica* 5, 50 og *Analecta hymnica* 24, 6. Auk þess að vera sunginn við sléttisöng var hann tónsettur af nokkrum höfundum á 15. öld, sjá Julie E. Cumming, *The Motet in the Age of Du Fay* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 202 og 256.

65 P.D. Steidl, *Vor Frües Sange fra Danmarks Middelalder* (Kaupmannahöfn: Katholsk Forlag, 1918), 94.

66 Sama lag við *O florens rosa* er til dæmis að finna í handriti sem ritað var í Slesíu um 1474 og er nú í Biblioteka Kapitulna í Wrocław í Póllandi (Bibl. Kap. Ms 58, 180v). Um handritið sjá Arnold Schmitz, „Ein schlesisches Cantional aus dem 15. Jahrhundert,“ *Archiv für Musikforschung* 1 (1936): 385–423.

67 Sjá Árni Heimir Ingólfsson, „AM 102 8vo: Kvæða- og tvísöngsbók frá Vestfjörðum,“ *Góssið hans Árna. Minningar heimsins í íslenskum handritum*, 36–49.

hefst með bænarpupphafinu „O Jesu mi dulcissime/spes suspirantis animae“ sem eignað er heilögum Bernharði af Clairvaux. Framhald textans er aftur á móti sótt í *O florens rosa* en bæninni snúið upp á Krist eins og fjöldamörg dæmi eru um eftir siðaskiptin: „O Jesu mitis/o faecundissima vitis/clarior aurora/pro nobis piissime/Jesu, patrem, ora.“⁶⁸ Meginröddin í AM 102 8vo er nær alveg samhljóða laginu í AM 461 12mo, svo langt sem það nær í hinu síðarnefnda. Virðist sem hinn gamli Maríusöngur hafi verið fyrirmynd að tvísöngslaginu og stærstum hluta textans að auki. Hefur hann því lifað hér á landi í bókum og minni söngvara, með þeim breytingum sem nefndar hafa verið, fram undir lok 17. aldar.

Nótnadæmi 2. *O florens rosa* (AM 461 12mo) og *O Jesu dulcissime* (AM 102 8vo, neðri rödd), upphafshendingar.

Gaude, Dei genitrix (70r) er bænasöngur til Maríu sem var vinsæll um alla Evrópu á miðöldum og gegndi lykilhlutverki í tíðasöng við Maríuhátíðir. Hann á rætur sínar í minninu um „fimm fögnuði“ Maríu sem var, eins og minnið um sorgir hennar, vel þekkt á Íslandi.⁶⁹ Þessi tiltekni slétt-söngur var talinn hafa sérstakan kraftaverkamátt og hans er getið í þremur íslenskum Maríujarteinum.⁷⁰ Allar eiga það sameiginlegt að klerkar sem hafa lagt það í vana sinn að syngja *Gaude, Dei genitrix* „hvern morgin fyrir líkneski sællar Marie“ fá hægt andlát. Í einni þeirra birtist María klerki „með dýrð mikilli“ skömmu fyrir andlátið og kveðst hafa búið honum eilífa

68 Um sáltn Bernharðs sjá André Wilmart, O.S.B., *Le „jubilus“ dit de Saint Bernard (Étude avec textes)*, (Róm: Edizioni di „Storia e letteratura“, 1944).

69 Sjá Guðbjörg Kristjánsdóttir, „Sjö A fyrir Ave-vers“, 92. Hér eru einnig talin nokkur dæmi um *Gaude-andstefið* í íslenskum heimildum.

70 *Mariu saga. Legender om jomfru Maria og hendes jertegn*, útg. Carl Rikard Unger (Christiania, 1871), 1:73–74, 1:261–262, 2:778, 2:1191–1192; sjá einnig Guðbjörg Kristjánsdóttir, „Sjö A fyrir Ave-vers.“ Um Maríujarteinir og evrópskan uppruna þeirra sjá Ole Widding, „Norrøne Marialegender på europæisk baggrund“, *Opuscula* 10 (1996): 1–128. Textinn *Gaude, Dei genitrix* hefur einnig fundist í Björgvin á rúnagrip frá miðri 13. öld og er talið að um verndargrip sé að ræða, sjá MacLeod og Mees, *Runic Amulets and Magic Objects*, 198–199.

gleði. Í annarri segir að eftir andlát klerksins hafi fundist í munni hans bréf ritað með gullstöfum, þar sem á stóð textinn „Gaude Dei genitrix“ ásamt þessum orðum: „Suo sem þu bodadir mer iafnliga fögnud, suo skal þier ok wera fögnudr iafnan med mer at eilifu.“⁷¹ Í tveimur jarteinanna er textinn einnig þýddur á íslensku og hljóðar önnur þýðingin svo:

[Gaude dei genitrix virgo immaculata	Fagnaðu, guðs getara flekklaus mæ,
gaude que gaudium ab angelo suscepisti	fagnaðu, er tókt fögnuð af englinum,
gaude que genuisti eterni luminis claritatem	fagnaðu því, er þú gatz birti eilífs ljós,
gaude mater gaude sancta dei genitrix virgo	fagnaðu móðir, fagnaðu heilög mæ guðs
	getandi
tu sola mater innup]ta	þú ert ein ógipt móðir,
te laudat <i>omnis factura</i> genitricis <i>lucem</i>	þik lofar öll skepna, móðir lióssins;
sis <i>pro nobis quesumus</i> <i>perpetua interventrix</i> .	biðium vér, að þú biðir at eilífu fyrir oss. ⁷²

Hin þýðingin fylgir frásögn af klerki sem var „storliga heimskr ok gálauss“ en framdi þó hvern dag einn hlut er honum hjálpaði mjög, því hann gekk daglega til kapellu vorrar frúar Maríu og bar þar fram antífónu henni til lofs og dýrðar. Þar er íslenski textinn á þessa leið:

Fagnaðv, flecklaus mör, gvþs moðir,
fagna þv, er fagnað tokt af englinvm,
fagnaðv, er gatz eilifan liossins biartleika,
fagnaðv moðir, fagnaðv heilög gvðs gietara,
þv ert ein osnortin moðir,
þic lofar øll skepna, moðir liossins,
biðium ver, at eilifliga ser þv fyrir oss biðiande.⁷³

Þegar klerkur er að dauða kominn flykkjast að honum djöflar sem hyggjast grípa anda hans en þá birtist sjálf María, miskunnarinnar móðir, og rekur þá í burtu. Sögur um jarteinamátt þessa bænasöngs eru síður en svo bundnar við Ísland eingöngu. Í frásögn Williams af Malmesbury var söngur þessi sagður hafa bjargað nunnu einni, og sama átti að hafa gerst þegar klerkur einn í Chartres söng lagið og textann.⁷⁴

⁷¹ Unger, *Mariu saga* 2:778.

⁷² Unger, *Mariu saga* 1:73–74.

⁷³ Unger, *Mariu saga* 1:261.

⁷⁴ Kati Ihnat, „Marian Miracles and Marian Liturgies in the Benedictine Tradition of Post-

Bænaversið *Ave sanctissima virgo* (70r–71r) er ekki að finna í litúrgíu kaþólsku kirkjunnar. Textinn á raunar margt sameiginlegt með vinsælli rósakransbæn sem eignuð var Sixtusi IV (páfi 1471–1484) og varð einkar vinsæl á síðustu áratugum 15. aldar; hún hefst á sömu orðum en framhaldið er „mater dei, regina coeli, porta paradisi“. Sá texti var aldrei sunginn í sléttisöng heldur var hann sagður fram við bæn og þá helst frammi fyrir líkneski af Maríu mey rétt eins og getið er um í jarteinum um *Gaude, Dei genitrix*. Stundum hlaut hann raunar tónsetningu mótettuhöfunda á 16. öld.⁷⁵ Í íslenska handritinu er textinn, sem vikur nokkuð frá bæn Sixtusar IV en á margt sameiginlegt með honum, á þessa leið eftir því sem ráðið verður í skriftina:

Ave sanctissima *virgo* maria
 mater domini nostri ihesu christi
 regina celorum
 paradisi porta
 spetialissima domina mundi.
 Quia tu es castissima *virgo* que sine peccato concepta
 concepisti dominum jhesum christum sine omni peccato.
 Tu peperisti creatorem et salvatorem mundi
 in quo nobis nulla est diffidentia obsecramus.
 Libera nos ab omni malo et ora pro peccatis nostris.

Sambærilega gerð textans er óvíða að finna en hann stendur þó í latnesku bænakveri sem talið er ritað í nunnuklaustri í neðra-Saxlandi á 16. öld. Má

Conquest England,” *Contextualizing Miracles in the Christian West, 1100–1500; New Historical Approaches*, ritstj. Matthew M. Mesley og Louise E. Wilson. (Oxford: The Society for the Study of Medieval Languages and Literature, 2014), 72–73. Þessi bænäsöngur er einnig í ensku handriti frá 15. öld, sjá *The Processional of the Nuns of Chester*, útg. John Wickham Legg, (London: Henry Bradshaw Society, 1899), 21.

- 75 Bonnie J. Blackburn, „The Virgin in the Sun: Music and Image for a Prayer Attributed to Sixtus IV,” *Journal of the Royal Musical Association* 124 (1999): 168. Um bænina hafa einnig ritað Sixten Ringbom, „Maria in Sole and the Virgin of the Rosary,” *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 25 (1962): 326–330, og Kathryn M. Rudy, *Rubrics, Images and Indulgences in Late Medieval Netherlandish Manuscripts* (Leiden: Koninklijke Brill, 2017), 164–168. Textinn er einnig í Henry Luttikhuisen, „Still Walking: Spiritual Pilgrimage, Early Dutch Painting and the Dynamics of Faith,” *Push Me, Pull You: Imaginative, Emotional, Physical, and Spatial Interaction*, ritstj. Sarah Blick og Laura D. Gelfand (Leiden: Brill, 2011), 209.

A - ve____ sanc - tis - sim - a vir - go____ Ma - ri - a, ma - ter

do - mi - ni nos - tri Je - su Chri - sti re - gi - na ce - lo - rum,

pa - ra - di - si po - - rta, spe - ti - a - lis - si - ma do - mi - na mun - di.

Qui - a tu es ca - sti - ssi - ma vir - go que si - ne pe - cca - to

con - ce - pta con - cep - ti - sti do - mi - num Je - sum Chri - stum si - ne

omn - i____ pec - ca - to. Tu pe - pe - ri - sti cre - a - to - rem

et sal - va - tor - em mun - di____ in quo____ no - bis nu - lla____ est____

dif - fi - den - ti - a ob - se - cra - mus. Li - be - ra nos ab omn - i

ma - lo et o - ra pro pec - ca - tis no - - - - stris.

Nótnadami 3. Ave sanctissima virgo (AM 461 12mo).

ráða af innihaldi bókarinnar að hún er skrifuð af eða fyrir konu.⁷⁶ Í því handriti er aðeins um að ræða bænavers án nótna. Hvergi annars staðar er vitað um nótur við þessa bæn og er íslenska söngbókin því einstök að þessu leyti. Lagið sem stendur í AM 461 12mo er raunar fremur óvenjulegt, í því er nokkuð um stór stökk og endurteknar hendingar með hætti sem ekki tíðkast í sléttsöng. Þar sem nóturnar virðast ekki hafa verið birtar annars staðar fylgja þær hér (sjá nótnadæmi 3).

Ave beatissima civitas (71r–v) er andstef til söngs á Mariuhátíðum. Textinn stendur með nótum í ótal sléttsöngsbókum á meginlandinu og er auk þess í þríradda mótettu frá 13. öld, en lagið sem ritað er í AM 461 12mo er ekki hið sama (sjá nótnadæmi 4).⁷⁷ Þetta er stafrófskvæði, þar sem upphafsstafir hvers orðs mynda saman stærri heild. Stærstur hluti kvæðisins er það sem kallaðist *alphabetum*, þar sem upphafsstafir orðanna þræða stafrófið. Þegar stafrófið er á enda taka við orð sem hefjast á sérhljóðunum a–u, og loks mynda lokálínurnar orðin *Maria virgo*. Íslenski skrifarinn leggur ekki áherslu á gripluna með viðeigandi stafsetningu, hefur til dæmis *charitatis* í stað *karitatis* og *christo* í stað *xristo*.

Ave beatissima
 ciuitas divinitatis
 eterno felix gaudio
 habitaculum iustitie
 charitatis lilio
 mater nobilis
 obscecr⁷⁸ plasmato^{rem}
 quare^{nus} redemptos
 sanguine tuearis⁷⁹
 vt viu^{entis} christo

76 Gottfried Wilhelm Leibniz Bibliothek–Niedersächsische Landesbibliothek, MS I 76, bls. 233. Sjá Helmar Hartel og Felix Ekowski, *Handschriften der Niedersächsischen Landesbibliothek Hannover* 1 (Wiesbaden: Otto Harrossowitz, 1989), 76. Nokkrir textar eru til frá miðöldum sem byrja á orðunum *Ave virgo sanctissima* (sbr. *Analecta hymnica* 38, 171), en ekki er um orðarugl að ræða í íslenska handritinu, framhald textans er allt annað þar.

77 Allt annað lag við textann er til dæmis að finna í handritinu Wrocław, Bibl. Kap. Ms 58 (136v), sjá nánar um handritið í nmgr. 66. Mótettan er prentuð í *The Montpellier Codex, Part II: Fascicles 3, 4, and 5*, útg. Hans Tischler (Madison: A-R Editions, 1978), nr. 55.

78 Svo hdr., rétt væri 'obscecr'.

79 Svo hdr., rétt væri 'tueatur'.

ymnizemus. Zima
antiquum expurga ipsius oraculo wite
mediatrix auxiliatrix reparatrix illuminatrix [adiutrix
veni viva reos genetrix omnipotentis].⁸⁰

Jartein af tilurð antífónunnar er að finna í íslensku handriti frá um 1700, AM 634 4to. Þar segir frá þýskum greifasyni sem sendur var til náms í París og stundaði þar meira hégóma heimsins en listir klerkdómsins. Þegar biskup nokkur í Þýskalandi andaðist var greifasonurinn kjörinn arftaki hans og óttaðist að nú yrði fáfræði hans ljós öllum mönnum. Því hélt hann í Mariukirkjuna, Notre Dame, fleygði sér grátandi fram á gólfíð og birtist honum þá María og lofaði öllu góðu. Svo segir í sögunni: „Eftir svo talað líður drottningin brott að sýn, en hann vaknar og sprettur upp gæddur svo mikilli gjöf heilags anda, að án allri dvöl diktar hann nýja antiphonam af sancta Maria bæði í senn að orðum og hljóðum. Sú antiphona er svo fallin: Aue beatissima ciuitas [...]“ og söng hann hana „svo hátt og hvelld að heyrir um alla kirkjuna.“⁸¹ Er svo sagt að honum hafi farnast vel í sínum biskupsdómi.

Tveir af þremur síðustu söngvum handritsins eru nefndir í Orðubók, ólíkt þeim sem á undan eru. *Sanctifica nos Domine* (72r) er söngur fyrir krossmessur og er í Orðubók nefndur við þrjár hátíðir, *In inventione sancte crucis*, *In exaltatione sancte crucis* og *Commemoratio de sancta cruce*.⁸² Lagið er hið sama og finna má í allmörgum erlendum heimildum.⁸³ Textinn er á þessa leið:

Sanctifica nos domine
signaculo sancte crucis
vt fiat nobis obstaculum
contra seua jacula inimicorum
defende nos domine per lignum sanctum
et per precium iusti sanguinis tui
in quo nos rede(misti. Alleluia.)

80 F.J. Mone, *Hymni Latini Medii Aevi* 1–3 (Freiburg, 1853–55), 2:439.

81 Unger, *Mariu saga* 2:1040. Stafsetning hér færð til nútímahorfs.

82 *Ordo Nidrosiensis Ecclesiae* (Orðubók), útg. Lilli Gjerløw (Ósló: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, 1968), 340, 393, 414.

83 Það stendur til dæmis í handriti í Det kongelige bibliotek, GKS 3449 8vo VI (181v–182v); Cantus-auðkennisnúmer 004744.

A - - - - - ve be - a - tis - si - ma
ci - - - vi - tas di - vi - ni - ta - tis, - - - e - ter - no
fe - lix - - - gau - di - o, ha - bi - ta - cu - lum - - - i - u - sti - tie,
cha - ri - ta - tis li - li - o, ma - ter no - bi - lis, - - -
ob - se - cra plas - - - ma - to - rem, qua - te - nus
re - dem - ptos san - gui - ne tu - e - a - ris, ut
vi - ven - tis Chri - sto - - - ym - ni - ze - mus.
Zi - ma. An - ti - quum - ex - pu - rga ip - - - si - us
o - - - ra - cu - lo vi - - - - - tae,
me - di - a - trix, aux - - - i - li - a - trix,
re - - - pa - ra - trix, il - lu - mi - na - trix,

Nótnadæmi 4. Ave beatissima civitas (úr AM 461 12mo, niðurlag vantar).

Enn vantar hér aftan á lagið, hluta síðasta orðsins („-misti“ og Alleluia) og var sú hending aldrei skrifuð því ekki getur vantað neitt í handritið á þessum stað.

Á síðasta blaði handritsins (72v) eru textar torlæsilegir og engin leið að greina nóturnar. Hér eru tveir söngvar, *Ave Maria* og *Michael prepositus paradisi*. Texta þeirra er einnig að finna í sömu röð í handritsbrotinu AM 241 b I ε fol., stöku blaði sem talið er ritað um aldamótin 1500 og geymir fyrirbænar (*suffragia communia*), andstef með versi og bæn, sem voru hluti tíðagjörðar í Skálholtskirkju eða fylgdu á eftir henni. *Ave Maria* og *Michael prepositus paradisi* eru þar nr. 2 og 3 af ellefu fyrirbænum óttusöngs; í sömu syrpu eru einnig andstef og bænar til handa heilögum Þorláki og öðrum dýrlingum.⁸⁴ Söngurinn sem hefst á orðunum *Ave Maria* fyllir þrjár fyrstu línur blaðsins. Textinn virðist lengri í AM 461 12mo en í Skálholtsbrotinu en ómögulegt er að lesa viðbótina, síðari hluta fyrstu línu. Að því undanskildu hljóðar textinn svo:

Ave maria electa [...] regina gratia plena virgo serena et dei sponsa
gemma pulcherrima pro nobis deum ora.

Á tveimur neðstu línunum er söngurinn *Michael prepositus paradisi*, sem auk fyrirbænanna í Skálholti var hafður við fyrri aftansöng á Mikjálsmessu samkvæmt Orðubók.⁸⁵ Textinn er á þessa leið:

Michael prepositus paradisi quem honorificant angelorum ciues
intercede pro nobis ad dominum.⁸⁶

Þessum texta fylgja nótur í allmörgum evrópskum söngbókum en þar sem nóturnar í 461 eru ólæsilegar verður ekki greint hvort lagið er hið sama. Það að bæði *Ave Maria* og *Michael prepositus paradisi* séu einnig í AM 241 b I ε fol. gæti þýtt að efnið á fyrri blöðum kversins sem hér er til umfjöllunar hafi upphaflega, áður en það var skafið burt, verið tíðasöngur fyrir

84 Lilli Gjerløw, *Liturgica Islandica*, Bibliotheca Arnarnagana 35 (Kaupmannahöfn: C.A. Reitzels Forlag, 1980), 1, 86–91. Um *suffragium* sjá Lilli Gjerløw, „Suffragium,“ *KLNM* 17, 421–422.

85 *Ordo Nidrosiensis Ecclesiae*, 397. Í Stjórn (AM 226 fol.) er heilagur Mikjáll sagður „prepositus paradisar forstiori“ og má vera að sú lýsing sé sprottin af söngtextanum sem hér um ræðir.

86 Textinn er prentaður í Gjerløw, *Liturgica Islandica* 1, 89.

Skálholtsdómkirkju. Að minnsta kosti sker efnið á 72v sig úr að því leyti að það á sinn fasta stað í litúrgíunni en það á ekki við efni fyrri blaðanna eins og það er nú.

Að lokum er við hæfi að hafa nokkur orð um tónræna eiginleika þeirra fjögurra laga í AM 461 12mo sem ekki hafa fundist í öðrum heimildum: *Sancta Maria, succurre miseris*; *Gaude, Dei genitrix*; *Ave sanctissima virgo* og *Ave beatissima civitas*. Nóturnar að *Sancta Maria, succurre miseris* er ekki að öllu leyti auðvelt að greina en þó virðist söngurinn vera í F-dúr, því grunn-tónn er F og lækunarmerki eru greinileg á efstu þremur nótnastrengjum af fimm (sjá nótnadæmi 1). Laginu má skipta í fimm hendingar (sem enda á orðunum *miseris*, *flebiles*, *clero*, *sexu* og *Alleluia*) og allar enda á tóninum F nema hin þriðja; hún virðist enda á G en þó er örðugt að lesa úr handritinu hér. Í 461 lýkur laginu með langri tónarunu á orðinu „Alleluia“ en hinu hefðbundna andstefi litúrgíunnar lýkur með Davíðssálmi eins og hefðin kveður á um.

Gaude, Dei genitrix er ekki sama lag og tíðkaðist víða í Evrópu; það lag er í frýgískri tóntegund en þótt aðeins síðustu hendingar lagsins hafi varðveist í AM 461 12mo má af þeim ráða að tóntegundin er dórísk (sjá nótnadæmi 2). Í íslensku bókinni lýkur laginu á tóninum D, ekki E eins og í hinum útbreiddari sléttsöng.⁸⁷

Tónsetningu bænarinna *Ave sanctissima virgo* er eins og áður er getið hvergi að finna nema hér (sjá nótnadæmi 3). Lagið er í lýðiskri tóntegund og má hér minna á ábendingu Róberts A. Ottóssonar um að tíðni þeirrar tóntegundar í Þorlákstíðum kunni að vera fyrirboði þess hve algeng hún varð í íslenskum söng á 19. öld.⁸⁸ Allmargar tónhendingar koma fyrir oft en einu sinni í laginu, til dæmis eru sömu tónar á orðunum *Ave* og *virgo*, *paradisi* og *libera nos*, *porta* og *creatorem*, *sine peccato* og *concepisti*, *sine omni* og *nulla est*.

Lagið við *Ave beatissima civitas* hefur ekki fundist í erlendum bókum þótt textinn komi víða fyrir (sjá nótnadæmi 4). Niðurlagið vantar en þó virðist ljóst að lagið er í frýgískri tóntegund; upphafshendingarnar sveima

87 Útbreiddara lagið hefur auðkennisnúmerið (CAO/Cantus ID) 2920, sjá <http://gregorianik.uni-regensburg.de/cdb/2920>, skoðað 30. mars 2019.

88 Róbert Abraham Ottósson, *Sancti Thorlaci episcopi officia rhythmica et proprium missæ in AM 241 a folio*, Biblioteca Arnemagnæana Supplementum 3 (Kaupmannahöfn: Ejnar Munksgaard, 1959), 65–67. Þó ber að hafa í huga að samkvæmt reglum *musica ficta* mátti syngja B (*B rotundum*) þótt skrifað væri H (*B quadratum*).

mjög í kringum tóninn E sem einnig er hvíldarpunktur í lok flestra hend-
inga í fyrri hluta lagsins.

Nóturnar sem varðveist hafa í AM 461 12mo bregða áhugaverðu ljósi á þá trúarmenningu sem hér ríkti í kaþólskum sið. Þær sýna að bænasoöngur átti sér ekki einungis stað í föstu formi messu og tíðasöngs. Aðeins þrír af níu söngvum eru nefndir í Orðubók eða skrifaðir upp í litúrgískum handritum. Það gefur til kynna að flest lögín í 461 hafi verið liður í annars konar bænahaldi, væntanlega þess sem átti bókina. Það að lögín eru önnur en almennt voru sungin við sömu texta annars staðar í Evrópu gæti bent til þess að hér á landi hafi einhverjir fengist við nýsköpun í söng og kvæðagerð, að minnsta kosti með því að fella texta að tónum með nýjum hætti eins og geymd lagsins *O florens rosa / O Jesu dulcissime* ber með sér. Einnig sýnir kverið að sparneytnir kirkjunnar menn leituðust við að uppfæra söngforða sinn með því að skafa upp bækur og nýta skinnið aftur. Sá sem söng úr þessu litla kveri kunni eflaust ýmsar Maríusögur og kannski hefur honum þótt vissara að eiga og fara með kraftaverkasöngva sem eftir öllu að dæma höfðu reynst öðrum vel.

Heimkynni

Að endingu er við hæfi að huga að því hvar þetta smáa en efnisríka handrit gæti verið upprunnið. Það kom til Árna Magnússonar frá Þorsteini Eyjólfsyssni (um 1645–1714) lögréttumanni á Háeyri í Stokkseyrarhreppi. Engar frekari upplýsingar um feril þess er að finna hjá Árna. Á spássíum í handritinu eru sums staðar páruð mannanöfn — Bjarni Bjarnason, Árni Jónsson og Árni Halldórsson (óvíst)⁸⁹ — en erfitt er að tengja þau við Þorstein og framættir hans. Þorsteinn hafði verið ráðsmaður í Skálholti á árunum 1682–84 og hugsanlegt er að handritið hafi þá komist í hans hendur fremur en að það hafi verið ættargóss. Spássíukrot á bl. 6v gefur hugsanlega vísbendingu um verustað handritsins einhvern tíma á þeirri hálfu annarri öld sem leið frá því að það var skrifað og þar til það komst í eigu Þorsteins. Þar stendur á neðri spássíu, á hvolfi: „struge J Lang“ og verður að telja líklegt að þar sé átt við bæinn Strjúg í Langadal í Húnavatnssýslu. Svo vill til að í

89 Nafn Bjarna virðist vera á 10v, 26r og 51v, „Arne ionson“ stendur á 57r og á 37r og 41v er nafn sem virðist geta verið Árni Halldórsson. Á 30r má lesa „Mynum god[ooo] sigurde [...]“ og á bl. 30v hefur barn skrifað upphaf Faðirvorsins.

AM 461 12mo, bl. 6v, neðri spássía.

handritinu er að finna bænir sem einnig geta bent til Langadals eins og nú skal greina.

Á bl. 44r3–12 er bæn á latínu sem hefst á þessum orðum: „Aue sancta famula sita ihesu christi qui cum tota anima deo placuisti ...“ og lýkur svo: „Ora pronobis beata uirgo sita : ut mundi mur ab omnibus in hac uita“. Þessari bæn er beint til dýrlings sem ekki virðist hafa verið þekktur á Íslandi fyrr en á 15. öld, heilagrar Sítu (Zita).⁹⁰ Síta var uppi á 13. öld, þjónustustúlka í Lucca á Ítalíu. Hún varð fyrir barsmiðum og illri meðferð af hálfu húsbænda sinna og samstarfsmanna en eftir dauða hennar fór fólk að heita á hana, ekki síst vinnufólk og þjónustustúlkur. Utan Ítalíu verður einkum vart við dýrkun hennar á Englandi og líklegt er að þaðan hafi átrúnaðurinn borist til Íslands. Hér á landi var líkneski hennar að finna í fjórum kirkjum á Norðurlandi: í klaustrunum á Þingeyrum og Munkaþverá, í kirkjunni á Möðruvöllum í Eyjafirði og í kirkjunni á Holtastöðum í Langadal.⁹¹ Holtastaðir eru næsti bær við Strjúg og nærtækt að gera því skóna að sú hafi verið kirkjan sem eigandi eða eigendur AM 461 12mo sóttu. Hún var helguð heilögum Nikulási og í máldaga kirkjunnar frá 1461 kemur fram að í henni var líkneski hans ásamt Maríulíkneski, líkneski Jóhannesar skírara og þeirra Katrínar og Sítu. Í máldaganum er tekið fram að fyrir líkneskjum Nikulásar og Maríu séu ljósastikur. Auk þess er í kirkjunni „tréskrín með helgum dómum“ og „kross með undir-

90 Bænina er einnig að finna í tíðabók frá birgittinaklaustrinu í Syon á Englandi, sjá Charity Scott-Stokes, *Women's Books of Hours in Medieval England*. The Library of Medieval England (Cambridge: D.S. Brewer, 2006), 121–122.

91 Margaret Cormack, „Saints of Medieval Hólar: A Statistical Survey of the Veneration of Saints in the Diocese“, *Peregrinations. Journal of Medieval Art and Architecture* 3/1 (2011): 34–35. Cormack vekur athygli á því að það var Margrét Vigfúsdóttir sem gaf líkneski Sítu til kirkjunnar á Möðruvöllum en fjölskylda hennar hafði tengsl við England.

al e alle nrit vnd andtga z libatga
 suo at e macti fima bga y hmi z in
 ue fca fannu **It** p ut ep
It la fira ifu x q cu tota fira do
 mcrunfi egenos z flebiles decibus
 amisti ceros micos debiles z el
 audas ad iuvisti femp elemofin
 a dare qmisti deu ecclia ugo
 dilexisti fraude z neqcia tu mif
 adisti pra nob glam q tu mif
Oratio pro nob bga ugo fira: ut mdui
 ab oib i hac ucta
 q beata fira uigne fannam
 tua i uili ucta multis uicaculis
 decti te fupparit ex oram
 nes q i tuo uigne ab ea paffent
 auxilium eius apptu ap te fciat
 oportum p
 fmi grom in aug

AM 461 12mo, bl. 44r. Fyrstu tvær linurnar eru á íslensku en síðan hefst bæn til heilagrar Sítu með orðunum Ave sancta famula sita.

stöðum“.⁹² Þar hafa sóknarbörnin getað kropið að krossi og í kirkjunni gátu þau ennfremur fært dýrlingunum bænir sínar – gott var að eiga talnaband þegar rósakransinn var beðinn. Ef marka má efnið í 461 stóðu kross Krists og María guðsmóðir þeim næst sem höfðu kverið milli handa sinna. En það sýnir líka að bænir og söngur áttu ekki einvörðungu heima í kirkjunni heldur fylgdu manneskjunum í dagsins önn og voru þeim mikilvægt haldreipi í verkefninu þrotlausa: að bægja burt syndum og ásókn djöfulsins.

Lokaorð

Hér hefur verið reynt að gefa yfirsýn um þá efnisflokka sem finna má í AM 461 12mo. Þeir reynast flestir, ef ekki allir, snerta daglegt líf eins og því var lifað innan þess ramma árstíða og kirkjuárs sem kaþólsk kirkjuskipan markaði því. Efnisflokkarnir fléttast saman í handritinu og endurspeгла hvernig andleg eða trúarleg efni runnu saman við líkamlegan, félagslegan og efnahagslegan veruleika. Þær lagagreinar úr Jónsbók og Kristinrétti Árna biskups, sem tiltekna eru, snerta bæði eignarrétt, réttarfar og kristnihald. Áföll og sjúkdómar voru fyrirbyggð og við þeim brugðist með bænum og áköllum og bænasjóðurinn nýttist við formlegar kirkjulegar athafnir jafnt sem til bænagjörðar á heimili eða í einrúmi. Þar ófust saman tungumálin tvö sem notuð voru í landinu, íslenska og latína. Þær skýringar sem fylgja bænunum í handritinu vísa ekki eingöngu til helgihalds og bænagjörðar, heldur einnig til þess ytri veruleika sem fólk bjó við, þar sem sinna þurfti skepnum og tryggja velferð þeirra, koma börnum í heiminn og stöðva blæðingar, ferðast staða á milli í ótryggu veðri og bregðast við náttúruhamförum. Síðast en ekki síst má finna fágætan vitnisburð um söngmennt og söngiðkun í nótnakversslitrinu sem einhvern tíma hefur verið slegið saman við meginhandritið. Sú staðreynd að Maríusöngvar á nótum hafa varðveist í þessu handriti bendir ótvírætt til þess að þeir hafi myndað þátt í þeim vefnaði hversdagslífs í Langadal sem við sjáum leiftur af á síðum AM 461 12mo.

⁹² *DIV*, 350.

GRIPLA
HEIMILDIR

HANDRIT

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, Reykjavík

AM 426 12mo

AM 461 12mo

GKS 1812 4to

Det kongelige bibliotek, Kaupmannahöfn

GKS 3449 8vo VI

Bibliotheca Apostolica Vaticana

Reg.lat.12

*Gottfried Wilhelm Leibniz Bibliothek – Niedersächsische Landesbibliothek,
Hannover*

MS I 76

Biblioteka Kapitulna, Wrocław

Bibl. Kap. Ms 58

FRUMHEIMILDIR

Alfræði íslenzk II. Rímtöl. Útg. N. Beckman og Kr. Kálund. København: Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur, 1914–16.

Alfræði íslenzk III. Landalýsingar m.fl. Útg. Kr. Kálund. København: Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur, 1917–18.

Analecta hymnica medii aevi 1–55. Útg. Guido Maria Dreves, Clemens Blume og Henry Marriott Bannister. Leipzig: Reisland, 1886–1922.

Biskupa sögur 2. Útg. Ásdís Egilsdóttir. Íslenzk fornrit 16. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 2002.

Breviarium romanum ex decreto sacrosancti concilii Tridentini restitutum, pars auctumnalis. New York: Benziger Brothers, 1900.

Diplomatarium Islandicum. Kaupmannahöfn og Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1857–1972.

Diplomatarium Norvegicum. Christiania: Mallings, 1847–2011.

En ísländsk Svartkonstbok från 1500-talet. Útg. Nat. Lindqvist. Uppsala: Appelbergs Boktryckeri, 1921.

Flateyjarbok. Útg. Guðbrandur Vigfússon og C.R. Unger. Christiania: P.T. Mallings, 1862.

- Hauksbók*. Útg. Finnur Jónsson. København: Kongelige nordiske oldskrift-selskab, 1892–96.
- Hymni Latini Medii Aevi* 1–3. Útg. F.J. Mone. Freiburg, 1853–55.
- Íslenskar bænir fram um 1600*. Útg. Svavar Sigmundsson. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2018.
- Íslenzkar þjóðsögur* I. Safnað hefur Ólafur Davíðsson. Útg. Jónas J. Rafnar og Þorsteinn M. Jónsson. Akureyri: Þorsteinn M. Jónsson, 1945.
- Íslenzkar þjóðsögur og ævintýri* I. Útg. Jón Árnason. Leipzig: J.C. Hinrichs, 1862.
- Járnsíða og Kristinréttur Árna Þorlákssonar*. Útg. Haraldur Bernharðsson, Magnús Lyngdal Magnússon og Már Jónsson. Reykjavík: Sögufélag, 2005.
- Mariu saga. Legender om jomfru Maria og hendes jertegn*. Útg. Carl Rikard Unger. Christiania, 1871.
- Mariukver. Sögur og kvæði af heilagri guðsmóður frá fyrri tíð*. Útg. Ásdis Egilsdóttir, Gunnar Harðarson og Svanhildur Óskarsdóttir. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1996.
- Ordo Nidrosiensis Ecclesiae (Orðubók)*. Útg. Lilli Gjerløw. Ósló: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, 1968.
- Stjorn. Gammelnorsk Bibelhistorie fra Verdens Skabelse til det babyloniske Fangenskab*. Útg. Carl Rikard Unger. Christiania, 1862.
- The Montpellier Codex, Part II: Fascicles 3, 4, and 5*. Útg. Hans Tischler. Madison: A-R Editions, 1978.
- The Old Testament Pseudepigrapha. Vol. I. Apocalyptic Literature and Testaments*. Útg. James H. Charlesworth. New York: Doubleday, 1983.
- The Processional of the Nuns of Chester*. Útg. John Wickham Legg. London: Henry Bradshaw Society, 1899.
- Testimonia orationis Christianae antiquioris*. Útg. Pierre Salmon, Charles Coebergh og Pierre de Puniet. Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis 47. Turnhout: Brepols, 1977.

FRÆÐIRIT

- Attwood, Katrina. „Leiðarvisan and the ‘Sunday letter’ tradition in Scandinavia.“ *Til heiðurs og hugbótar. Greinar um trúarkveðskap fyrri alda*, ritstj. Svanhildur Óskarsdóttir og Anna Guðmundsdóttir. Reykholt: Snorrastofa, 2003, 53–78.
- Árni Heimir Ingólfsson. „AM 102 8vo: Kvæða- og tvisöngsbók frá Vestfjörðum.“ *Góssið hans Árna. Minningar heimsins í íslenskum handritum*, ritstj. Jóhanna Katrín Friðriksdóttir. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2014, 36–49.
- Ásdis Egilsdóttir. „Handrit handa konum.“ *Góssið hans Árna. Minningar heimsins í íslenskum handritum*, ritstj. Jóhanna Katrín Friðriksdóttir. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2014, 51–61.
- Bjarni Þorsteinsson. *Íslenzk þjóðlög*. Kaupmannahöfn: S.L. Møller, 1906–1909.
- Blackburn, Bonnie J. „The Virgin in the Sun: Music and Image for a Prayer

- Attributed to Sixtus IV.“ *Journal of the Royal Musical Association* 124 (1999): 157–195.
- Carrisi, Nadia. „I nomi di Cristo e di Maria in un libro d'ore quattrocentesco di Varese.“ *Aevum* 80/2 (2006): 529–550.
- Cormack, Margaret. „Saints of Medieval Hólar: A Statistical Survey of the Veneration of Saints in the Diocese.“ *Peregrinations. Journal of Medieval Art and Architecture* 3/1 (2011): 7–37.
- Cumming, Julie E. *The Motet in the Age of Du Fay*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Duffy, Eamon. *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England c. 1400–c. 1580*. 2. útg. New Haven og London: Yale University Press, 2005. (1. útg. 1992.)
- Eggen, Erik. *The Sequences of the Archbishopric of Nidarós*. Bibliotheca Arnamagnæana 21–22. Copenhagen: Munksgaard, 1968.
- Foote, Peter. „Nafn guðs hit hæsta.“ *Aurvandilstá. Norse Studies*. The Viking collection 2. Odense: Odense University Press, 1984, 124–126. Áður prentað í *Speculum norroenum. Norse studies in memory of Gabriel Turville-Petre*, ritstj. Ursula Dronke o.fl. Odense: Odense University Press, 1981, 139–154.
- Gjøløw, Lilli. „Alma chorus Domini.“ *KLNM* 1, 92–94.
- . „Christe, Salvator.“ *KLNM* 2, 562.
- . *Liturgica Islandica*. Bibliotheca Arnamagnæana 35–36. Kaupmannahöfn: C.A. Reitzels Forlag, 1980.
- . „Suffragium.“ *KLNM* 17, 421–422.
- Guðbjörg Kristjánsdóttir. *Íslenska teiknibókin*. Reykjavík: Crymogeia, 2013.
- . „Sjö A fyrir Ave-vers á altarisklæði frá Reykjum í Tungusveit.“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 89 (1992): 85–98.
- Guðrún Ingólfssdóttir. „Í hverri bók er mannsandi“. *Handritasýrur – bókmenning, þekking og sjálfsmynd karla og kvenna á 18. öld*. Reykjavík: Bókmennta- og listfræðastofnun Háskóla Íslands, 2011.
- Gunnar F. Guðmundsson. „Latinusöngur leikra á miðöldum.“ *Til heiðurs og hugbótar. Greinar um trúarkveðskap fyrri alda*, ritstj. Svanhildur Óskarsdóttir og Anna Guðmundsdóttir. Reykholt: Snorrastofa, 2003, 93–112.
- Hartel, Helmar og Felix Ekowski. *Handschriften der Niedersächsischen Landesbibliothek Hannover* 1. Wiesbaden: Otto Harrossowitz, 1989.
- Hødnebo, Finn. „Juleskrá.“ *KLNM* 8, 19.
- Ihnat, Kati. „Marian Miracles and Marian Liturgies in the Benedictine Tradition of Post-Conquest England.“ *Contextualizing Miracles in the Christian West, 1100–1500; New Historical Approaches*, ritstj. Matthew M. Mesley og Louise E. Wilson. Oxford: The Society for the Study of Medieval Languages and Literature, 2014, 63–97.
- Jakob Benediktsson. „Lorica.“ *KLNM* 10, 695–696.
- Jansson, Sam Owen og Oloph Odenius. „Cisiojanus.“ *KLNM* 2, 564–565.

- Jón Aðalsteinn Jónsson. „Himnabréf ömmu minnar Guðrúnar Ólafsdóttur frá Eystri-Lyngum í Meðallandi. *Ritmennt* 10 (2005): 18–48.
- Jón Steffensen. „Hugleiðingar um eddukvæði.“ *Menning og meinsemdir. Ritgerðasafn um mótunarsögu íslenzkrar þjóðar og baráttu hennar við hungur og sóttir*. Reykjavík: Sögufélag, 1975, 194–207. Áður birt í *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1968: 26–38.
- . „Margrétar saga og ferill hennar á Íslandi.“ *Menning og meinsemdir. Ritgerðasafn um mótunarsögu íslenzkrar þjóðar og baráttu hennar við hungur og sóttir*. Reykjavík: Sögufélag, 1975, 208–215. Áður birt í *Læknablaðinu* 1965: 14–20.
- Loos, Ike de. „Liturgy and Chant in the Northern Low Countries.“ *Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis* 53 (2003): 9–47.
- Louis-Jensen, Jonna. „Súsannam af lognum lesti.“ *Con amore. En artikelsamling udgivet på 70-årsdagen den 21. oktober 2006*, ritstj. Michael Chesnutt og Florian Grammel (København: C.A. Reitzel, 2006), 213–215. Áður birt í *Þorlákstíðir sungnar Ásdísi Egilsdóttur fimmtugri 26. október 1996*. Reykjavík: Menningar- og minningarsjóður Mette Magnussen, 1996, 40–42.
- Luttikhuisen, Henry. „Still Walking: Spiritual Pilgrimage, Early Dutch Painting and the Dynamics of Faith.“ *Push Me, Pull You: Imaginative, Emotional, Physical, and Spatial Interaction*, ritstj. Sarah Blick og Laura D. Gelfand. Leiden: Brill, 2011, 199–226.
- Mac Eoin, Gearóid S. „Invocation of the Forces of Nature in the Loricae.“ *Studia Hibernica* 2 (1962): 212–217.
- . „Some Icelandic Loricae.“ *Studia Hibernica* 3 (1962): 143–154.
- MacLeod, Mindy og Bernard Mees. *Runic Amulets and Magic Objects*. Woodbridge: The Boydell Press, 2006.
- Magnús Már Lárusson. „Eitt gamalt kveisublað.“ *Fróðleikspættir og sögubrot*. Reykjavík: Skuggsjá, 1967, 196–206. Áður birt í *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1951–1952: 81–90.
- Maniaci, Marilena. „Miscellaneous Reflections on the Complexity of Medieval Manuscripts.“ *Collecting, Organizing and Transmitting Knowledge. Miscellanies in Late Medieval Europe*, ritstj. Sabrina Corbellini, Giovanna Murano og Giacomo Signore. *Bibliologia* 49. Turnhout: Brepols, 2018, 11–22.
- Marchand, James W. „Early Scandinavian Variants of the Fifteen Signs before Doomsday.“ *Acta Philologica Scandinavica* 31 (1976): 117–132.
- Matthías Viðar Sæmundsson. *Galdrar á Íslandi: Íslensk galdrabók*. Reykjavík: Almenna bókafélagið, 1992.
- Merzbach, Uta M. „Calendars and reckoning of time.“ *Dictionary of the Middle Ages* 3, 17–30.
- Rawcliffe, Carole. *Sources for the History of Medicine in Late Medieval England*. Kalamazoo: Medieval Institute Publications, 1995.
- Ringbom, Sixten. „Maria in Sole and the Virgin of the Rosary.“ *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 25 (1962): 326–330.

- Róbert Abraham Ottósson. *Sancti Thorlaci episcopi officia rhythmica et proprium missæ in AM 241 a folio*. Bibliotheca Arnamagnæana Supplementum 3. Kaupmannahöfn: Ejnar Munksgaard, 1959.
- Rudy, Kathryn M. *Rubrics, Images and Indulgences in Late Medieval Netherlandish Manuscripts*. Leiden: Koninklijke Brill, 2017.
- Schmitz, Arnold. „Ein schlesisches Cantional aus dem 15. Jahrhundert.“ *Archiv für Musikforschung* 1 (1936): 385–423.
- Schnall, Jens Eike. „Die dies mali und andere Unglückstage: Kontextualisierung, Kompilationsmuster und Wissensordnung in nordeuropäischen Handschriften des Spätmittelalters.“ *Opuscula* 12 (2005): 343–378.
- Scott-Stokes, Charity. *Women's Books of Hours in Medieval England*. The Library of Medieval England. Cambridge: D.S. Brewer, 2006.
- Skeat, Walter W. „A Fifteenth Century Charm.“ *Modern Language Quarterly* 4 (1901): 6–7.
- Skemer, Don C. *Binding Words. Textual Amulets in the Middle Ages*. University Park: The Pennsylvania State University Press, 2006.
- Steidl, P.D. *Vor Frues Sange fra Danmarks Middelalder*. Kaupmannahöfn: Katholsk Forlag, 1918.
- Stenzl, Jürg. *Der Klang des Hohen Liedes. Vertonungen des Canticum Canticorum vom 9. bis zum Ende des 15. Jahrhunderts*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2008.
- Widding, Ole og Hans Bekker-Nielsen. „Rosenkrans.“ *KLNM* 14, 414–415.
- Widding, Ole. „Norrøne Marialegender på europæisk baggrund.“ *Opuscula* 10 (1996): 1–128.
- Wilmart, André, O.S.B. *Le “jubilus” dit de Saint Bernard (Étude avec textes)*. Róm: Edizioni di “Storia e letteratura”, 1944.

VEFSÍÐUR

Bibliotheca Apostolica Vaticana. <https://digi.vatlib.it>
Cantus: A Database for Latin Ecclesiastical Chant. cantus.uwaterloo.ca.
Thesaurus Precum Latinarum. <http://www.preces-latinae.org/index.htm>

ÁGRIP

Dýrlingar og daglegt brauð í Langadal. Efni og samhengi í AM 461 12mo

Efnisorð: bænir, söngvar, himnabréf, litúrgía, trúarlíf, Maríudýrkun, Heilög Síta

Handritið AM 461 12mo er að líkindum skrifað á fjórða tug sextándu aldar. Það geymir leifar af dagatali og páskatöflu auk upplýsinga um kirkjuárið og minnisvers um tímatafsútreikninga; einnig stök ákvæði Jónsbókar og Kristinréttar Árna biskups. Þá fer í handritinu mikið fyrir bænum og áköllum, ekki síst þeim sem

tengd eru mætti helgra nafna. Bænirnar eru ýmist á íslensku eða latínu og í handritinu er líka kver með latneskum söngvum á nótum. Í greininni er sérstaklega fjallað um bænirnar og söngvana og þau sett í samhengi við annað efni handritsins. Lögð er áhersla á að skýra hvernig þetta efni tengist hversdagslegum veruleika þeirra sem höfðu handritið undir höndum og varpar þannig ljósi á trúarlíf á Íslandi undir lok kaþólsks siðar.

SUMMARY

Daily and divine affairs in Langidalur. The content and context of AM 461 12mo

Keywords: prayers, music, heavenly letters, liturgy, religious life, Marian worship, Saint Zita

The manuscript AM 461 12mo was likely written in the 1530s. It contains fragments of a liturgical calendar and Easter table along with information on the church year and the calculation of dates, as well as individual clauses from Jónsbók and Kristinréttur Árna biskups. The manuscript also contains many prayers and appeals, in Latin and Icelandic, particularly of the kind that invoke the power of holy names. The last quire of the manuscript contains religious songs in Latin with music notation. In this article, particular attention is given to the prayers and songs, and they are examined in the context of the manuscript's other material. Attention is given to how this material is related to the everyday lives of those who used the manuscript, and how it sheds light on religious life in Iceland in the final decades of the Roman Catholic era.

Svanhildur Óskarsdóttir
Rannsóknarprófessor
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Árnagarði v/Suðurgötu
IS-101 Reykjavík
svanhildur.oskarsdottir@arnastofnun.is

Arni Heimir Ingólfsson
Nesbala 38
IS-170 Seltjarnarnes
arniheimir@lhi.is